МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: **ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ БІЙЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

Виконав: студент ІІ курсу,
групи 8.0534-з-2-дн
спеціальності 053– Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Павленко Михайло Іванович
Керівник: д.психол.н., професор кафедри психології Горбань Г. О.
Рецензент: д-р психол. наук, професор кафедри психології Клопота Є. А.

Запоріжжя – 2026

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма 053 Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

«____»_____2026 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Павленко Михайлу Івановичу

Тема роботи Психологічні технології формування національної ідентичності бійців Збройних сил України

керівник роботи Горбань Г.О. д.психол.н., професор кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «02» жовтня 2025 року № 1393-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: проаналізувати наукові підходи до вивчення національної ідентичності особистості в сучасній психологічній науці; визначити структуру, функції та психологічні механізми формування національної ідентичності; охарактеризувати особливості формування національної ідентичності особистості в умовах воєнного стану; розкрити психологічні особливості національної ідентичності бійців Збройних сил України у процесі професійної військової діяльності; дослідити роль ціннісно-смислової сфери та бойового досвіду у становленні національної ідентичності бійців ЗСУ; емпірично визначити рівень сформованості національної ідентичності у військовослужбовців Збройних сил України; розробити програму психологічного формування національної ідентичності бійців Збройних сил України.

Перелік графічного матеріалу: 5 таблиць, 1 рисунок.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Горбань Г.О, професор		
Розділ 1	Горбань Г.О, професор		
Розділ 2	Горбань Г.О, професор		
Розділ 3	Горбань Г.О, професор		
Висновки	Горбань Г.О, професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень – лютий 2025 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2025 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень – травень 2025 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень 2025 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	червень – серпень 2025 р.	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2025 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2025 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2025 р.	Виконано

Студент _____ М. І. Павленко

Керівник роботи _____ Г. О. Горбань

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____ М. І. Гречаник

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 96 сторінок, 5 таблиць, 1 рисунок, 82 джерела, 3 додатка.

Об’єкт дослідження – національна ідентичність особистості військовослужбовців.

Предмет дослідження – психологічні технології формування національної ідентичності бійців Збройних сил України в умовах воєнного стану.

Мета дослідження: виокремити основні складові національної ідентичності бійців Збройних сил України та визначити психологічні особливості формування й прояву національної ідентичності у процесі їхньої професійної військової діяльності в умовах воєнного стану.

Перша гіпотеза: рівень сформованості мілітарної ідентичності бійців Збройних сил України пов’язаний із рівнем осмисленості життя: чим вищою є ідентифікація військовослужбовців із ЗСУ, усвідомлення значущості служби та належності до військової спільноти, тим більш вираженими є їхні смисложиттєві орієнтації, життєві цілі та відчуття контролю над власним життям.

Друга гіпотеза: структура військово-професійної ідентичності бійців Збройних сил України характеризується переважанням ідеалістичних і професійних орієнтацій над індивідуалістичними, що зумовлено умовами воєнного стану, бойовим досвідом та спрямованістю військової діяльності на служіння державі й захист національних інтересів.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні психологічних особливостей національної ідентичності бійців Збройних сил України з урахуванням специфіки їхньої професійної військової діяльності та умов воєнного стану. У роботі уточнено зміст і структуру національної ідентичності військовослужбовців, а також розкрито роль ціннісно-смислових та соціально-психологічних чинників у її формуванні та прояві.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, БІЙЦІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ, ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ, ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.

SUMMARY

Pavlenko M. I. Psychological technologies of formation of national identity of fighters of the Armed Forces of Ukraine.

The qualifying work consists of Introduction, 3 Chapters, Conclusion, References (82 items), 3 appendix on 13 pages. The qualifying work volume is 119 pages long, 96 of them – main text. There are 5 tables.

The qualification paper provides a theoretical analysis and presents the results of an empirical study of the psychological features of the formation of national identity among fighters of the Armed Forces of Ukraine under conditions of martial law.

The research object is the national identity of military personnel.

The research subject is psychological technologies for the formation of national identity of fighters of the Armed Forces of Ukraine under conditions of martial law.

The research goal is to identify the main components of the national identity of fighters of the Armed Forces of Ukraine and to determine the psychological features of the formation and manifestation of national identity in the process of their professional military activity under conditions of martial law.

The research tasks are:

1. To analyze scientific approaches to the study of national identity in modern psychological science.
2. To determine the structure, functions, and psychological mechanisms of national identity formation.
3. To characterize the peculiarities of national identity formation under conditions of martial law.
4. To reveal the psychological features of the national identity of fighters of the Armed Forces of Ukraine in the process of professional military activity.
5. To investigate the role of the value-semantic sphere and combat experience in the formation of national identity of fighters of the Armed Forces of Ukraine.

6. To empirically determine the level of national identity formation among military personnel of the Armed Forces of Ukraine.

7. To develop a psychological program for the formation of national identity of fighters of the Armed Forces of Ukraine.

Chapter 1, “Theoretical Foundations of the Study of National Identity”, presents a theoretical analysis of the concept of national identity, its structure, functions, and psychological mechanisms of formation, as well as the specifics of its development under conditions of martial law.

Chapter 2, “Psychological Features of the National Identity of Fighters of the Armed Forces of Ukraine”, examines the influence of professional military activity, value orientations, and combat experience on the formation and manifestation of national identity among military personnel.

Chapter 3, “Empirical Study of Psychological Technologies for the Formation of National Identity of Fighters of the Armed Forces of Ukraine”, describes the organization and methodology of the empirical research, sample characteristics, diagnostic tools, analysis of the obtained results, and the development of a psychological program aimed at strengthening national identity.

Keywords: national identity, fighters of the Armed Forces of Ukraine, military personnel, military activity.

ЗМІСТ

ВСТУП 8

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ 12

1.1. Поняття національної ідентичності та підходи до її вивчення в психологічній науці 12

1.2. Структура, функції та механізми формування національної ідентичності 27

1.3 Особливості формування національної ідентичності особистості в умовах воєнного стану 38

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ БІЙЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ 57

2.1. Професійна діяльність військовослужбовців ЗСУ як чинник формування національної ідентичності 57

2.2. Ціннісно-смислова сфера та бойовий досвід у становленні національної ідентичності бійців ЗСУ 67

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ БІЙЦІВ ЗСУ 79

3.1. Організація та методика емпіричного дослідження 79

3.2. Аналіз рівня сформованості національної ідентичності у бійців ЗСУ 84

3.3. Програма психологічного формування національної ідентичності бійців Збройних сил України 91

ВИСНОВКИ 95

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 97

ДОДАТКИ 107

ВСТУП

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується глибокими соціальними, політичними та культурними трансформаціями, зумовленими повномасштабною збройною агресією проти України. В умовах воєнного стану особливої ваги набуває проблема національної ідентичності як психологічного феномена, що визначає здатність особистості до усвідомлення своєї належності до нації, прийняття її цінностей, норм і смислів, а також готовність діяти в інтересах держави та суспільства.

Особливе місце у цьому контексті посідають військовослужбовці Збройних сил України, які не лише виконують функцію захисту територіальної цілісності та суверенітету держави, а й виступають носіями та трансляторами національних цінностей, ідей та ідентифікаційних смислів. Професійна діяльність бійців ЗСУ відбувається в умовах підвищеного психологічного напруження, екстремальних ситуацій, бойового стресу та ризику для життя, що зумовлює глибокі трансформації особистісної сфери, зокрема національної ідентичності.

У науковому дискурсі національна ідентичність розглядається як складне багатовимірне утворення, що включає когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти. Водночас більшість досліджень зосереджена на загальносоціальних або цивільних групах населення, тоді як психологічні особливості формування та розвитку національної ідентичності військовослужбовців, особливо в умовах реального бойового досвіду, залишаються недостатньо вивченими. Це зумовлює наявність суперечності між об’єктивною суспільною значущістю національної ідентичності для військових та обмеженістю науково обґрунтованих психологічних підходів до її цілеспрямованого формування і підтримки.

Особливої актуальності набуває проблема розробки та впровадження психологічних технологій формування національної ідентичності бійців ЗСУ

в системі морально-психологічного забезпечення. Сучасна практика психологічної роботи у військових підрозділах потребує не лише діагностики стану особистості, а й ефективних програм впливу, спрямованих на зміцнення національно-ціннісних орієнтацій, підвищення внутрішньої мотивації до служби, збереження психологічної стійкості та усвідомлення смислу військової діяльності.

Таким чином, актуальність даного дослідження зумовлена нагальною потребою комплексного психологічного аналізу національної ідентичності бійців Збройних сил України, а також необхідністю наукового обґрунтування й емпіричної перевірки психологічних технологій її формування в умовах воєнного стану.

Об’єкт дослідження – національна ідентичність особистості військовослужбовців.

Предмет дослідження – психологічні технології формування національної ідентичності бійців Збройних сил України в умовах воєнного стану.

Мета дослідження: виокремити основні складові національної ідентичності бійців Збройних сил України та визначити психологічні особливості формування й прояву національної ідентичності у процесі їхньої професійної військової діяльності в умовах воєнного стану..

Перша гіпотеза: рівень сформованості мілітарної ідентичності бійців Збройних сил України пов’язаний із рівнем осмисленості життя: чим вищою є ідентифікація військовослужбовців із ЗСУ, усвідомлення значущості служби та належності до військової спільноти, тим більш вираженими є їхні смисложиттєві орієнтації, життєві цілі та відчуття контролю над власним життям.

Друга гіпотеза: структура військово-професійної ідентичності бійців Збройних сил України характеризується переважанням ідеалістичних і професійних орієнтацій над індивідуалістичними, що зумовлено умовами воєнного стану, бойовим досвідом та спрямованістю військової діяльності на служіння державі й захист національних інтересів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукові підходи до вивчення національної ідентичності особистості в сучасній психологічній науці.

2. Визначити структуру, функції та психологічні механізми формування національної ідентичності.

3. Охарактеризувати особливості формування національної ідентичності особистості в умовах воєнного стану.

4. Розкрити психологічні особливості національної ідентичності бійців Збройних сил України у процесі професійної військової діяльності.

5. Дослідити роль ціннісно-смислової сфери та бойового досвіду у становленні національної ідентичності бійців ЗСУ.

6. Емпірично визначити рівень сформованості національної ідентичності у військовослужбовців Збройних сил України.

7. Розробити програму психологічного формування національної ідентичності бійців Збройних сил України.

У роботі використано комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження.

До теоретичних методів належать: теоретико-методологічний аналіз наукових джерел з проблеми національної ідентичності особистості та психологічних особливостей її формування; аналіз, порівняння, узагальнення, класифікація та систематизація наявних наукових підходів до вивчення національної ідентичності.

Емпіричні методи включали психодіагностичне дослідження рівня сформованості національної ідентичності бійців Збройних сил України, анкетування, опрацювання отриманих результатів, а також кількісно-якісний аналіз емпіричних даних із застосуванням методів математичної статистики (описова статистика, кореляційний аналіз Пірсона

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні психологічних особливостей національної ідентичності бійців Збройних сил України з урахуванням специфіки їхньої професійної військової діяльності та умов

воєнного стану. У роботі уточнено зміст і структуру національної ідентичності військовослужбовців, а також розкрито роль ціннісно-смислових та соціально-психологічних чинників у її формуванні та прояві.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у практичній діяльності військових психологів і фахівців системи морально-психологічного забезпечення Збройних сил України з метою врахування психологічних особливостей національної ідентичності військовослужбовців у процесі психологічного супроводу. Матеріали дослідження можуть бути використані у роботі практичних психологів, під час професійної підготовки та підвищення кваліфікації військовослужбовців, а також при розробці програм і рекомендацій, спрямованих на формування та підтримку національної ідентичності бійців ЗСУ.

Надійність отриманих результатів забезпечувалася методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження, логічною побудовою його структури, а також використанням валідних і надійних психодіагностичних методик, адекватних меті та завданням дослідження. Достовірність результатів аргументується застосуванням стандартизованих методів збору емпіричних даних, дотриманням процедур проведення дослідження, коректним кількісно-якісним аналізом отриманих показників, а також встановленням взаємозв’язків між компонентами національної ідентичності та показниками ціннісно-смислової сфери військовослужбовців Збройних сил України.

Структура кваліфікаційної роботи магістра. Складається зі вступу, 3 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 96 найменувань і 3 додатків на 13 сторінках. Загальний обсяг основного тексту – 96 сторінок. Робота містить 5 таблиць, 1 рисунок.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття національної ідентичності та підходи до її вивчення в психологічній науці

Упродовж останніх десятиліть розвиток сучасного світу визначається не лише процесами глобалізації та інтеграції, а й протилежною за спрямованістю тенденцією, що виявляється в актуалізації ідентичності держав і народів, активізації національного життя та посиленні національних прагнень. Зазначену тенденцію доцільно розглядати як закономірну реакцію суспільств на процеси універсалізації й стандартизації, яка, попри наявність суперечностей, має конструктивний потенціал. Відродження національної самосвідомості, а також зростання значущості базових етноконсолідуючих ознак в умовах динамічних соціальних змін постають серед провідних чинників збереження та розвитку націй і підтримання їхньої національної ідентичності.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що феномен ідентичності є багатозначним і широко вживаним поняттям, зміст якого пов’язується з відчуттям стабільності, тотожності особистості та усвідомленням власної цілісності. Питання визначення сутності поняття «ідентичність», його характеристик, функціонального значення та ролі в житті людини стали предметом наукового аналізу як українських, так і зарубіжних дослідників. Різні аспекти проблеми ідентичності розкривалися у працях Р. Бернса, М. Боришевського, П. Гнатенка, І. Гоффмана, Л. Гулак, У. Джеймса, Е. Еріксона, М. Жиліна, О. Зазимко, Ч. Кулі, М. Куна, А. Лиманкіної, Т. Макпартленда, Д. Марсії, Дж. Міда, В. Москальця, М. Савчина, Г. Теджфела, Дж. Тернера, О. Шиловської, Т. Яблонської та інших учених [45, 12].

Подальше поглиблення наукового аналізу феномена ідентичності зумовило формування різних теоретичних підходів до її вивчення в психологічній науці. Так, за результатами узагальнення наукових підходів, здійсненого А. Лиманкіною, у дослідженні ідентичності особистості можна виокремити низку провідних психологічних напрямів. До них належать психоаналітичний підхід, представлений у працях Е. Еріксона, Дж. Марсії, З. Фройда; біхевіористичний напрям (Д. Кемпбел, М. Шериф, С. Шериф); символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Ч. Кулі, І. Гоффман); когнітивний підхід (Г. Теджфел, Дж. Тернер, М. Хог); а також конструктивістський напрям, розроблений Ф. Бартом і П. Бергером. Саме в межах цих підходів поняття «ідентичність» наповнюється різними змістовими акцентами та інтерпретаціями, що відображає його багатовимірний характер [47, 147].

У зарубіжній науковій думці поняття ідентичності набуло системного осмислення переважно з другої половини XX століття, тоді як у вітчизняному науковому просторі активне його використання розпочалося після 1990-х років. На сучасному етапі ідентичність розглядається як одна з ключових детермінант осмислення соціальної реальності та орієнтації людини у складному світі соціальних взаємодій. Зазначений термін широко застосовується в різних галузях гуманітарного знання, зокрема в психології, соціології, філософії, етнології, політології, геополітиці тощо.

Впродовж тривалого історичного періоду філософське осмислення ідентичності здійснювалося в межах проблеми тотожності як фундаментальної характеристики буття, що передбачає зведення множинності до єдиного першопочатку. У класичній філософській традиції питання ідентичності розроблялися античними мислителями (Парменідом, Платоном, Арістотелем, Плотіном) та представниками неоплатонізму. У їхніх концепціях тотожність постає як базова властивість буття, що уособлює цілісність і єдність, у межах якої мінімізуються відмінності та суперечності.

Подальшого розвитку проблема ідентичності набула у працях представників німецької класичної філософії, де ідея тотожності буття і

мислення була концептуально обґрунтована й доведена до високого рівня теоретичної узагальненості. У сучасній зарубіжній науковій літературі психологічне трактування ідентичності переважно розвивається в межах таких напрямів, як аналітична психологія (психоаналіз), символічний інтеракціонізм та когнітивні підходи [48, 2–3].

Подальший розвиток психологічного розуміння ідентичності пов'язаний із введенням у науковий обіг поняття «ідентифікація», яке було запропоноване З. Фрейдом. У межах психоаналітичної концепції ідентифікація розглядається як один із базових механізмів взаємодії індивіда із соціальною групою, що суттєво розширило можливості аналізу групових процесів, зокрема природи згуртованості, формування інгрупових симпатій і виникнення аутгрупової ворожості [36, 34].

Подальше концептуальне осмислення цього феномена здійснив Е. Еріксон, який у своїх працях не лише розкриває зміст ідентичності як тотожності самому собі (незмінності особистості у просторі) та її цілісності (послідовності у часі), а й наголошує, що процес формування ідентичності як самовизначення не може відбуватися виключно шляхом внутрішнього самозаглиблення. На думку вченого, поряд з особистісною ідентичністю індивід формує й групову ідентичність, сприймаючи та співвідносячи себе із значущими іншими [26]. Найбільш повне теоретичне втілення ідея подвійної природи ідентичності, спрямованості, з одного боку, на соціальне оточення, а з іншого, на унікальність індивідуальних проявів особистості, було відображено у теорії соціальної ідентичності, розробленій Г. Теджфелом і Дж. Тернером [36, 63].

Згідно з положеннями цієї теорії, залежно від конкретної соціальної ситуації людина може діяти або як автономна особистість, актуалізуючи особистісну ідентичність, або як член певної соціальної групи, актуалізуючи соціальну ідентичність. При цьому вибір поведінки, зумовлений груповою належністю, пов'язується з прагненням особистості підвищити власну самооцінку через ототожнення із соціальною спільнотою, яка оцінюється більш позитивно у порівнянні з аутгрупами [36, 53].

У соціальній психології з 1970-х років, після розробки теорії соціальної ідентичності та виокремлення її основних різновидів, таких як: соціальної, етнічної/національної, особистісної, культурної, професійної, дослідження ідентичності набули системного характеру. У цьому контексті зміст поняття почали розглядати крізь призму соціального досвіду особистості та її включеності в різноманітні соціальні спільноти.

У психологічних дослідженнях, спрямованих на вивчення особистості, науковці зосереджували увагу насамперед на процесі самоідентифікації як ключовому механізмі формування ідентичності. Особливий інтерес викликали питання її процесуальної динаміки, структурних різновидів і умов розвитку, оскільки, як засвідчує низка наукових праць, соціальна, етнічна/національна, професійна та інші види ідентичності особистості постійно перебувають у полі дослідницької уваги представників різних наукових напрямів [45, 13–14].

На сучасному етапі особливої актуальності набули дослідження феномена кризи ідентичності в умовах перехідних суспільств, для яких характерні глибокі соціальні, культурні та ціннісні трансформації.

Одним із перспективних напрямів аналізу ідентичності є підхід, що передбачає її багаторівневу структуру. У межах цього підходу ідентичність розглядається як множинне утворення, яке включає різні форми самоототожнення особистості, зокрема етнічну, соціальну, професійну, гендерну, громадянську, конфесійну, расову та інші. Наголошується, що в сучасному суспільстві ідентичності дедалі частіше набувають множинного характеру, залежать від конкретного соціально-історичного контексту, мають часову зумовленість і перебувають у стані постійних змін та трансформацій [48, 4].

У філософській науковій традиції феномен «ідентичність» осмислюється передусім як «самість» (Self) людини. У цьому контексті увага зосереджується на її нормативному вимірі, системі цінностей та екзистенційних засадах, що забезпечують цілісність і безперервність

самоідентичності особистості [18, 130]. Сам термін «ідентичність» має латинське походження від слова idem — «те саме» — і використовується для позначення здатності особистості зберігати свою сутнісну визначеність незалежно від зовнішніх і внутрішніх трансформацій [47, 147].

О. Зазимко та О. Шиловська трактують поняття ідентичності не лише як належність особистості до певної групи чи спільноти з визначеною системою цінностей, норм і ідеалів, а й як цілісну систему духовних орієнтацій людини, що забезпечує збереження її «Я-образу» та внутрішньої самототожності. У такому розумінні ідентичність постає як внутрішній ресурс, який дозволяє особистості залишатися собою в умовах соціальних змін і зовнішніх впливів [26].

На тісний взаємозв'язок особистісної та соціальної ідентифікації особистості вказують у своїх дослідженнях низка науковців. Зокрема, М. Жилін підкреслює визначальну роль соціального середовища у процесі становлення ідентичності, зазначаючи, що саме соціум виступає «вирішальним елементом у визначенні стратегії поведінки особистості у соціумі» [21, 67]. Такий підхід акцентує увагу на соціальній зумовленості ідентифікаційних процесів та їхній залежності від конкретних умов життєдіяльності людини.

У межах соціально-психологічного підходу професійна ідентифікація особистості розглядається як різновид соціальної ідентифікації, оскільки процес її формування та розвитку відбувається в соціальному просторі. На це вказують І. Соколова, Д. Шляков, В. Ядов, підкреслюючи, що професійна ідентичність є результатом взаємодії особистості з професійним середовищем і соціальними вимогами. Дослідники наголошують, що в сучасних умовах від фахівця вимагається не лише високий рівень професійних знань і компетентності, а й соціальна обізнаність, розуміння актуальної суспільної ситуації та динаміки змін у країні, врахування реалій воєнного часу, наявність високих моральних якостей, громадянської активності, а також розвинених управлінських, організаторських і комунікативних здібностей.

Професійне становлення особистості відбувається через поступову трансформацію уявлень про себе, переосмислення власної ролі в суспільстві та професійному колективі, що в сукупності відображає зміст професійної ідентичності як цілісного утворення. У цьому контексті науковий інтерес становить дослідження Ю. Орешети, у якому систематизовано основні підходи до визначення підвидів професійної ідентифікації особистості, що дозволяє глибше розкрити її структуру та функціональні особливості [60, 107].

У структурі соціальної ідентичності особистості особливе місце посідає національна ідентичність, яку О. В. Шевченко визначає як одну з її базових форм. Зміст поняття «національна ідентичність» тісно пов’язаний із категоріями «етнос» і «нація» та може бути розглянутий як результат процесу ідентифікації особистості з національною спільнотою, що супроводжується усвідомленням належності до певного соціокультурного цілого [81, 298].

О. Філіпчук зазначає, що феномен національної ідентичності перебуває у взаємозв’язку з такими поняттями, як соціальна, етнічна та культурна ідентичність. Водночас дослідник наголошує, що попри змістову близькість зазначених категорій, їх ототожнення не завжди є методологічно коректним. Національна ідентичність у цьому контексті розглядається як один із компонентів соціальної ідентичності, що підтверджується у працях низки вітчизняних науковців [74, 49].

Досліджуючи складові соціальної ідентичності, Л. Л. Маркова виокремлює так звану стадію існування, яка стосується тих форм ідентичності, що безпосередньо закріплюються в людському суспільстві та не потребують спеціальних зусиль або цілеспрямованої діяльності з боку її носіїв. Еталоном таких спільнот виступають етноси, місце яких у процесі онтогенезу визначається як проміжна ланка між природно-біологічними (кровно-родинними) колективами та власне соціальними утвореннями. Природна зумовленість формування етнічної ідентичності визначає її

стихійний характер і переважно несвідомий, архетипічний рівень закріплення опозиції «ми – вони» у структурі ментальності.

Етнічна ідентичність підтримується сукупністю міфологічних уявлень та колективних символів і, як правило, не потребує постійного раціонального осмислення. Навіть у періоди суспільної нестабільності вона залишається однією з найбільш стійких і значущих форм ідентичності для більшості людей. Для окремої особистості належність до етнічної спільноти має особливу цінність, оскільки визначає базові життєві орієнтири, пов'язані з історичною спадкоємністю поколінь, тим, що існувало до неї і продовжує існувати після неї.

Таке сприйняття зумовлюється тим, що етнічний статус не є результатом свідомого вибору, а сприймається як даність, що не потребує рефлексивного осмислення. Формування етнічної ідентичності відбувається в процесі первинної соціалізації, а усвідомлення належності до певної етнічної спільноти виступає одним із перших проявів соціальної сутності людини. Вона охоплює не лише прийняття спільних групових уявлень і готовність до подібних способів мислення, а й поділювані етнічні почуття, а також формування системи взаємин і моделей поведінки в різноманітних етноконтактних ситуаціях. Чим більшою мірою члени етнічної групи поділяють спільну ідентичність, тим вищою є ймовірність їхніх узгоджених дій, спрямованих на її збереження та захист [52, 338–339].

М. М. Кудря зазначає, що національна ідентичність і нація є складними багатовимірними конструкціями, які формуються з низки взаємопов'язаних компонентів, зокрема етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних. Вони відображають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною історичною пам'яттю, міфами й традиціями. Такі зв'язки можуть, але не обов'язково повинні, реалізовуватися у формі національної держави, водночас вони суттєво відрізняються від суто юридичних або бюрократичних механізмів державного устрою. Саме завдяки своїй багатовимірності національна ідентичність постає гнучкою, але

водночас стійкою силою в сучасному суспільному та політичному житті, здатною поєднуватися з різними ідеологіями та соціальними рухами без втрати власної специфіки [44].

У наукових джерелах також подається класичне визначення поняття «нація». Зокрема, в Енциклопедії сучасної України зазначається, що нація — це конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних спільною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, а також певними рисами культури й національного характеру [71; 20]. Варто підкреслити, що наведене визначення є загальноприйнятим і достатньо вичерпним, що дозволяє обґрунтовано використовувати його в межах наукових досліджень проблеми національної ідентичності.

Водночас у сучасній філософській, соціологічній та етнологічній літературі відсутнє єдине універсальне визначення поняття «нація», що зумовлює багатоваріантність його тлумачень. Цю ситуацію влучно охарактеризував В. Бейджгот, зауваживши, що доти, доки питання про сутність нації не ставиться безпосередньо, воно не викликає труднощів, однак спроба дати чітке визначення одразу виявляє його складність. Подібну думку висловлював і Т. Момзен, зазначаючи, що нація може розглядатися як певна умовність, однак відмова від цього поняття є не менш утопічною [48, 8].

Н. М. Лопацька зазначає, що в науковому дискурсі загальноприйнятим є виокремлення кількох традиційних методологічних підходів до визначення поняття «нація», зокрема примордіалізму, есенціалізму та конструктивізму [Лопацька Н.М. Нація, націоналізм].

Примордіалістський підхід ґрунтується на уявленні про те, що основні риси нації задані первинно, є сталими та традиційними, а головне завдання наступних поколінь полягає у їх збереженні та відтворенні. У межах цього підходу нація розглядається як спільнота з наперед визначеними характеристиками, що можуть мати біологічне підґрунтя (спорідненість як основа соціальності), культурну зумовленість (природжений характер конкретної культури) або релігійне тлумачення (ідея «обраного народу»).

Есенціалістський підхід є близьким за своїм змістом до примордіалізму та виходить із визнання первинного існування певної сутності (есенції), такої як доля, призначення чи істина, яка визначає специфіку конкретної ідентичності. У межах есенціалізму ці сутності розглядаються як незмінні, позачасові та універсальні, а відмова від їх прийняття або «служіння» їм трактується як чинник виникнення соціальних і культурних криз.

На відміну від примордіалізму та есенціалізму, які спираються на ідею початковості та об'єктивного існування нації, конструктивістський підхід акцентує увагу на її «сконструйованому» характері та ролі суб'єктивних чинників у процесі її формування. У межах примордіалістичного підходу нація ідентифікується на основі відносно стабільних, об'єктивних ознак, що не залежать від індивідуальних уявлень її представників. До таких ознак зазвичай відносять спільну територію, економічне життя, мову та загальні риси національної культури.

Конструктивізм, у свою чергу, постає як парадигма, в межах якої нація розглядається як соціальна конструкція, сформована в результаті історичних, політичних і культурних процесів та така, що не має фіксованих «природних» або наперед заданих історичних коренів [49].

У межах конструктивістського підходу нація постає як своєрідний «великий колектив», заснований на фундаментальній згоді її членів щодо спільних уявлень, цінностей і символів. Так, Е. Гелнер розглядає націю як продукт індустріальної культури, а формування національної картини світу пов'язує з переходом від «низької» культури аграрно-писемного суспільства до «високої» культури індустріальної доби. Остання характеризується масовою освітою, високим рівнем грамотності та сформованою громадянською самосвідомістю більшості населення. У цьому контексті нація постає не як природно задане утворення, а як результат соціокультурної модернізації.

Б. Андерсон, у свою чергу, трактує національність (у значенні етнічності) як наслідок соціалізації особистості в межах певного суспільства,

де через виховання та освіту формується уявлення про спільне походження, кровну спорідненість, культурну та історичну єдність членів народу. Водночас дослідник наголошує, що такі уявлення мають міфологізований характер, а сама нація постає як «уявна спільнота», тобто ідеологічна конструкція, що існує не як безпосередня реальність, а як спільно поділювана система смислів.

У межах цієї логіки Б. Андерсон визначає націоналізм як новий принцип організації соціальної реальності, який прийшов на зміну релігійним і династичним засадам. У Новий час ідея нації почала виконувати об'єднавчу функцію, подібну до тієї, яку в Середньовіччі виконувала християнська віра, забезпечуючи формування культурно-політичних спільнот. У цьому зв'язку Е. Хобсбаум підкреслює, що за всієї концептуальної та історичної багатозначності поняття «нація» виконує насамперед функцію соціального відбору, тобто визначає межі спільноти, об'єднуючи одних і відмежовуючи інших. Така функціональна інтерпретація нації як механізму соціально-політичної класифікації та ідентифікації безпосередньо пов'язана з феноменом національної ідентичності.

Теоретичні концепції Е. Гелнера та Б. Андерсона ґрунтуються на положенні про те, що ідентифікація з нацією є наслідком процесів модернізації. У цьому розумінні національна свідомість формується під впливом розвитку засобів масової комунікації, розширення ринку, урбанізації, посилення ролі держави через податкову систему та воєнний обов'язок, а насамперед через інститути освіти і друковану культуру. Е. Гелнер наголошує, що нації не існували спочатку, а виникли внаслідок поєднання культури й політики. У свою чергу, Х. Бхабха підкреслює, що національна ідентичність не має інших підстав, окрім символічних і духовних, та існує переважно у формі наративів і колективних оповідей народів про самих себе [48, 6–7].

Тісний взаємозв'язок понять нації, націоналізму та особливостей їх історичного утвердження на різних хронологічних етапах знаходить своє

відображення й у феномені національної ідентичності. Саме через неї простежується динаміка формування колективних уявлень, цінностей і смислів, що визначають належність особистості до національної спільноти. У Енциклопедії сучасної України національна ідентичність визначається як усвідомлена приналежність до національної спільноти, що ґрунтується на стійкому емоційному зв'язку, сформованому в результаті засвоєння системи уявлень про традиції, культуру, мову, політику, а також прийняття групових норм і цінностей. Центральним ідентитетом національної ідентичності виступає національна свідомість. За своїм змістом національна ідентичність охоплює сферу ідей, цінностей і смислів культури, які поділяються та артикулюються більшістю громадян країни. Вона має власні підстави у процесі конструювання індивідом особистісної тотожності, а її вибір зумовлюється сукупністю політичних, економічних, соціальних та історичних чинників, що надає цьому феномену рухомого й динамічного характеру [20].

Британський науковець Ентоні Дейвід Сміт у своїй фундаментальній праці «Національна ідентичність» окреслив ключові ознаки національної ідентичності, серед яких:

1) історичну територію або рідний край;

2) спільні міфи та історичну пам'ять;

3) єдину масову громадянську культуру;

4) спільні юридичні права та обов'язки для всіх членів спільноти;

5) спільну економіку з можливістю вільного пересування в межах національної території.

Водночас учений підкреслює, що національна ідентичність за своєю суттю є багатовимірним утворенням, яке неможливо звести до одного елементу. Вона не може бути швидко або штучно сформована, оскільки навіть окремі націоналістичні рухи не здатні охопити її повноту. Саме багатовимірність національної ідентичності зумовлює її гнучкість і здатність поєднуватися з різними ідеологіями та суспільними рухами, не втрачаючи при цьому власної унікальності й специфічного характеру [49, 93].

У дослідженнях О. П. Лучаннікової поняття «національна ідентичність» розглядається як складна наукова дефініція, що відображає як еволюцію цього феномена у свідомості особистості, так і його глибокий компаративний зміст у сучасному науковому дискурсі. Авторка підкреслює багатовекторність підходів до осмислення національної ідентичності, що знаходить своє відображення в узагальненні та систематизації наукових позицій, представлених у відповідних порівняльних матеріалах (табл. 1.1) [50, 78].

Таблиця 1.1. - Дискурсивне бачення феномену поняття «національна ідентичність» у контексті особистісної й національної ідентифікації

Автор	Визначення поняття «національна ідентичність»
Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [27]	стійке усвідомлення особистістю своєї належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної спільною назвою, символікою, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, а також системою духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою та народними традиціями.
К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок та ін. [24]	сукупність суб'єктивних переживань належності до українського народу й нації, що передбачає свідоме прийняття її моральних цінностей через процес ототожнення та формування відповідної національної Я-концепції, яка виявляється у самоповазі, національній гідності, здатності реалізовувати права і свободи, почутті відповідальності, справедливості, любові до України та прагненні пов'язати власну долю з долею держави.
К. Журба, І. Бех, Л. Канішевська, А. Корнієнко та ін. [23]	ідейно-ціннісна основа життєдіяльності особистості, що формується, зберігається та практично реалізується нею у соціально значущій діяльності.

Продовження таблиці 1.1

І. Бех [4]	цілісне особистісне утворення, індикатором сформованості якого виступає стан внутрішньої гармонії та душевного спокою людей, об'єднаних участю у суспільно значущій діяльності.
Н. Кривда [42]	стале усвідомлення людиною себе як представника певного національного або культурного простору, особистості, яка засвоїла відповідні принципи, цінності, комунікативні засоби та символічні форми культури й трансформує себе відповідно до прийнятого соціокультурного зразка

С. С. Макаренко розглядає національну ідентичність як результат когнітивно-емоційного усвідомлення особистістю себе представником і активним суб'єктом нації, що ґрунтується на засвоєнні комплексу характерних ознак, зокрема мови, історії, культури, літератури й мистецтва, звичаїв і традицій, релігії, території та національного характеру. У структурі національної ідентичності дослідник виокремлює когнітивний та афективний компоненти, які забезпечують її цілісність і стійкість [51].

М. А. Козловець підкреслює, що саме національна ідентичність сприяє формуванню почуттів близькості, емпатії та солідарності щодо членів власної національної спільноти. Акцентуючи увагу на унікальних рисах конкретної нації, вона виокремлює її серед інших та формує емоційно забарвлену прихильність до неї. Процес ідентифікації з іншими передбачає не лише спільність мови й розуміння культури, а насамперед здатність до емпатійного співпереживання, уміння поставити себе на місце іншого, розділяти з ним спільні радощі та труднощі.

Водночас зазначається, що більшість людей не схильні ототожнювати себе з тими, кого сприймають як надто відмінних, далеких або «чужих». Однак це не знімає питання про необхідність формування здатності до визнання іншого, попри наявні розбіжності, а також культивування таких

універсальних цінностей, як повага, гідність, рівність і свобода. У цьому контексті космополітична ідентичність постає як вимога критичного переосмислення некосмополітичних принципів, закорінених у національних культурах, і готовності до їх трансформації відповідно до гуманістичних і демократичних ідеалів [36, 155].

Н. І. Зорій та В. А. Осипенко, спираючись на позиції вітчизняних науковців, наголошують, що звернення до космополітичних ідей не передбачає відмови від національної ідентичності та не означає безумовного заперечення чи засудження конкретної культури. Йдеться радше про готовність до її внутрішнього оновлення й трансформації. Саме космополітизм, на думку дослідників, виступає підґрунтям для розширеного міжкультурного діалогу, що, своєю чергою, створює умови для розвитку й збагачення національної культури. В умовах глобалізованого світу перед кожною національною культурою постає завдання вироблення нової моделі власного існування, здатної поєднати збереження національної самобутності з урахуванням новітніх суспільних тенденцій.

Національна ідентичність як складова соціальної ідентичності перебуває у тісному взаємозв'язку з пізнавальним розвитком особистості. У цьому контексті актуалізується низка наукових питань, зокрема щодо психологічних причин зростання значущості національної ідентичності в сучасному суспільстві, особливостей трансформації ідентичності громадян під впливом змін етнополітичної та соціально-психологічної реальності, а також психологічних чинників формування національної ідентичності у дітей та молоді в умовах поліетнічної України [29].

Водночас О. В. Шевченко підкреслює визначальну роль національної ідентичності в житті особистості, пов'язуючи її насамперед із національною мовою як базовим чинником передачі національної ідентифікації. Мова, зауважує дослідник, імпліцитно містить у собі сформовану впродовж історичного розвитку спільноти картину світу, що забезпечує спадкоємність культурних смислів і цінностей та сприяє закріпленню національної ідентичності [81].

Н. М. Лопацька наголошує, що поняття «національна ідентичність» є значущим не лише з позиції аналізу процесів її формування, а й у контексті дослідження її ґенези та особливостей сучасної соціальної трансляції в межах суспільства й держави. У сучасних умовах національна ідентичність виступає фундаментальною основою суверенітету народу та демократичного розвитку. Окрім цього, в політичному вимірі як історичного минулого, так і сьогодення, національна ідентичність виконує легітимаційну функцію, визначаючи політичні цілі, адміністративні засади та напрями державної політики, що знаходять своє практичне втілення у повсякденному житті суспільства [49, 93].

Проведений аналіз теоретичних підходів до розуміння національної ідентичності засвідчує наявність широкого спектра концепцій, що по-різному інтерпретують її сутність і структурну організацію в межах сучасної науки. Така різноманітність пояснюється низкою чинників. По-перше, тривалий і багатовекторний характер дослідження цієї проблематики об’єктивно ускладнює вироблення єдиної універсальної теоретичної моделі. По-друге, кожен із наявних підходів акцентує увагу на різних підґрунтях формування національної ідентичності, що зумовлює відмінності в її трактуванні.

Водночас на сучасному етапі розвитку наукових уявлень простежуються й спільні положення, характерні для більшості теоретичних концепцій. Зокрема, дослідники сходяться на думці, що ідентичність, у тому числі національна, не є вродженою характеристикою особистості, а формується в процесі набуття індивідуального соціального досвіду, міжособистісної взаємодії та соціалізації. Саме цим пояснюється її динамічний характер і можливість трансформації впродовж життя людини.

Не надаючи переваги жодному з окремих підходів, доцільно розглядати їх у логіці взаємодоповнення, оскільки кожен із них акцентує увагу на певних аспектах і чинниках формування ідентичності та розглядає її як складний процес. Лише інтеграція різних теоретичних позицій дозволяє наблизитися до цілісного розуміння сутності цього багатовимірного феномена.

1.2. Структура, функції та механізми формування національної ідентичності

Аналіз структури національної ідентичності дозволяє глибше зрозуміти її змістові складові, динаміку розвитку та специфіку проявів у різних вікових і соціальних групах. Водночас вивчення її функцій дає змогу окреслити роль національної ідентичності у процесах самовизначення особистості, соціальної інтеграції, регуляції поведінки та підтримання почуття належності до національної спільноти. Особливої уваги потребує і аналіз механізмів формування національної ідентичності, які відображають шляхи засвоєння національних цінностей, норм, символів і смислів у процесі соціалізації, освіти, міжпоколінної трансляції культури та особистісного досвіду.

С. Бойко розглядає феномен «національна ідентичність» у трьох взаємопов'язаних вимірах. По-перше, як соціально-психологічний результат когнітивних, емоційних і ціннісних процесів ідентифікації особистості з національною спільнотою. По-друге, як мотиваційно-когнітивне ядро національної самосвідомості, що визначає спрямованість ставлень і поведінки людини. По-третє, як надзвичайно важливий компонент у структурі загальної соціальної ідентичності особистості, що входить до її «Я-образу» та забезпечує цілісність самосприйняття [8].

У контексті аналізу національної свідомості І. Кресіна виокремлює такі її базові складові, як усвідомлення державно-політичної та громадянсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності й історичної спорідненості, а також психологічної та культурної близькості й неповторності. Відповідно, національно-культурна ідентичність постає як усвідомлення спільнотою або окремою особистістю своєї належності до певної нації [73, 10]. У цьому зв'язку Л. В. Канішевська та Т. В. Потапчук наголошують на нерозривному взаємозв'язку між національною свідомістю та національною ідентичністю, підкреслюючи їх взаємну зумовленість у процесі становлення особистості [30, 207].

Аналіз психолого-педагогічних досліджень дозволяє констатувати, що феномен національної ідентичності розглядається в широкому науковому контексті, зокрема у зв'язку з проблемами вчинкового осередку різних історико-культурних епох, національної самосвідомості, патріотичного виховання, особистісної й національної ідентифікації, а також процесів конструювання ідентичності за допомогою рефлексії [73].

Розкриваючи психолого-філософську сутність феномена ідентичності, О. Пометун розмежовує особистісну та колективну ідентичність. На її думку, сформована особистісна ідентичність дозволяє людині вибудовувати себе у багатоманітті взаємин із навколишнім світом, визначати систему цінностей, життєві ідеали, плани й орієнтири. Особистість із розвиненою ідентичністю вирізняється більшою послідовністю дій, здатністю бачити перспективи власного життя та відчувати психологічне благополуччя. Водночас колективна ідентичність громадян певної держави розглядається як важливий фундамент її зміцнення та подальшого розвитку [63, 62].

Поряд із раціональними підходами до осмислення національної ідентичності в наукових дослідженнях представлений і ірраціональний вимір її розуміння. Так, М. Чмихов вказує, що природа цього феномена не може бути повністю пояснена лише через раціонально-культурологічні ознаки, такі як раса, територія, мова чи релігія, хоча вони й відіграють певну роль у процесі її формування. На думку дослідника, національно-культурна ідентичність пов'язана з глибинними смислами історичного буття народу, які зберігаються попри соціальні потрясіння та трансформації [73, 9]. Водночас більшість науковців сходяться на позиції, що національно-культурна ідентичність формується під впливом конкретних чинників, соціальних умов і виховних впливів, а отже, є процесом, який певною мірою піддається цілеспрямованому впливу.

У цьому контексті слушною є позиція О. Матвієнко, яка вважає ключовими чинниками формування національної ідентичності патріотизм, любов до власного народу, толерантність, моральну стійкість і гуманістичну

спрямованість духовного розвитку нації. Рефлексивно-гуманістичне взаєморозуміння між членами спільноти, на думку дослідниці, сприяє розширенню рефлексивних можливостей особистості, розвитку її здатності самостійно будувати та трансформувати власну життєдіяльність і виступати суб'єктом власного розвитку [54, 60].

Слушною видається позиція О. Шевченка, згідно з якою формування національної ідентичності є безперервним процесом, що триває впродовж усього життя людини та проходить низку послідовних фаз, пов'язаних із віковими етапами психічного розвитку особистості [80, 8]. На кожному з цих етапів національна ідентичність набуває специфічних рис, що зумовлюються віковими особливостями розвитку та залежать від комплексу чинників, зокрема соціального середовища, умов виховання, характеру педагогічних впливів та культурного контексту.

Ідентичність особистості формується як характеристика соціального суб'єкта, який функціонує в межах певного соціуму та системи соціальних взаємин. Саме тому, говорячи про ідентичність як тотожність самому собі, доцільно розглядати її передусім у соціально-психологічному вимірі, а не з позицій біологічного або суто медичного підходу, як це нерідко має місце у фрейдистській традиції. У цьому контексті важливого значення набуває концепція розвитку ідентичності, запропонована Е. Еріксоном, який виокремив вісім стадій її становлення, що відповідають ключовим періодам психосоціального розвитку людини [44, 25].

На першій стадії психосоціального розвитку, яку Е. Еріксон визначає як орально-сенсорну (інкорпоративну), відбувається розв'язання базової дилеми довіри або недовіри до навколишнього світу. Саме на цьому етапі закладається фундамент подальшого розвитку особистості, оскільки від якості ранніх взаємин із соціальним оточенням залежить базове ставлення людини до світу та інших людей.

У процесі зростання автономності дитини, насамперед через розвиток рухової активності, мовлення та маніпулятивних умінь, вона переходить до

наступного етапу, пов’язаного з формуванням самостійності. Альтернативним, негативним результатом цієї стадії може стати невпевненість у собі, почуття сорому та постійні сумніви у власних можливостях (приблизно 18 місяців – 4 роки).

Третя стадія (4–6 років), локомоторно-генітальна, пов’язана з розв’язанням конфлікту між ініціативністю та почуттям провини. У цей період суттєво розширюється життєвий простір дитини: вона починає самостійно визначати цілі, ініціювати діяльність, активно фантазувати та виявляти мовленнєву творчість. Водночас зростає коло соціальних контактів, і поряд із батьками значущими фігурами ідентифікації стають інші дорослі, що сприяє формуванню нового рівня ідентичності.

Четверта стадія (6–11 років) характеризується активним оволодінням дитиною різноманітними вміннями, зокрема навчальними. У цей період відбувається інтенсивне засвоєння культурних символів, формується готовність до дисципліни, наполегливості та подолання труднощів. Позитивним результатом стає розвиток почуття компетентності й працездатності, тоді як за несприятливих умов може сформуватися відчуття неповноцінності. Засвоюючи основи знань, діти починають ототожнювати себе з представниками певних професій, надаючи значення соціальній корисності власної діяльності.

П’ята стадія (11–20 років) є ключовою для формування цілісної ідентичності. У підлітковому та юнацькому віці особистість перебуває між полюсами сформованої ідентичності та плутанини ролей. Перед нею постає завдання інтегрувати різні уявлення про себе (як члена родини, учня, друга, представника певних соціальних груп) у цілісну систему, пов’язану з минулим досвідом і спрямовану в майбутнє. Успішне проходження цієї кризи сприяє становленню стабільної ідентичності, тоді як її несприятливий перебіг може призвести до внутрішньої розгубленості, сумнівів щодо власного місця в суспільстві та невизначеності життєвих перспектив.

Шоста стадія (приблизно 21–25 років) пов’язана з переходом до розв’язання завдань дорослого життя на основі сформованої психосоціальної ідентичності. На цьому етапі актуалізується дилема між здатністю до близьких міжособистісних стосунків, дружніх і сімейних, та тенденцією до ізоляції, що властива особам із незавершеним або сплутаним ідентифікаційним розвитком.

Сьома стадія (25–60 років), яка охоплює значну частину життєвого шляху, характеризується протиставленням продуктивності та особистісного застою. Позитивним результатом є здатність до саморозвитку, творчої самореалізації та турботи про наступні покоління. Саме на цьому етапі формується відчуття власної унікальності й індивідуальності.

Восьма стадія (після 60 років) підсумовує життєвий шлях людини. Оцінюючи прожите життя, особистість або досягає стану внутрішньої гармонії, цілісності та спокою, або переживає відчай, що є наслідком незавершених криз і заплутаної ідентичності [44, 25].

Також, на формування національної ідентичності впливає комплекс взаємопов’язаних чинників, серед яких провідне місце посідають територія, єдиний економічний та політико-правовий простір, мова, культура, релігія, а також спільні міфи й історична пам’ять. Історична територія, в межах якої національна спільнота існує в часі та просторі, надає їй систему так званих «святих місць» — об’єктів духовного та історичного значення, що формують унікальну «духовну географію» конкретної нації. Прив’язаність до певних територій або локальних місць має переважно символічний, міфологізований та емоційно забарвлений характер. У багатьох випадках саме асоціативна та ціннісна пов’язаність із територією відіграє важливішу роль у процесі ідентифікації, ніж фактичне проживання або юридичне володіння землею.

Священні для національної спільноти місця зберігають здатність консолідувати її членів навіть за умов вимушеного переселення чи тривалої відсутності на батьківщині. Навіть у ситуації тривалої просторової роз’єднаності спільнота може зберігати свою цілісність завдяки ностальгії та

стійкому духовному зв'язку з рідним краєм. Показовими у цьому контексті є приклади діаспорних спільнот євреїв і вірмен, національна ідентичність яких тривалий час підтримувалася поза межами історичної території.

Важливу роль у процесі збереження та відтворення національної ідентичності відіграє й економічний чинник. Господарські зв'язки, що історично формуються в межах певного економічного комплексу, становлять матеріальну основу функціонування національних держав, адже економіка виступає фундаментом національного буття. Попри розмаїття форм господарської діяльності в межах однієї країни, поступово формуються специфічні риси економічної поведінки, притаманні саме певному народові. Економічна «ойкумена» нації як культурно-історична цілісність є необхідною умовою збереження національної ідентичності та її захисту від асиміляційних процесів [37, 46].

Аналогічним чином можна окреслити й роль політичних чинників у структурі національної ідентичності. Спільність політичного життя та включеність індивідів у єдиний політичний і правовий простір створюють підґрунтя для формування так званої «політичної нації». У цьому контексті національна ідентичність виступає важливим ресурсом раціонального обґрунтування ідей національної самодостатності та слугує опорою для функціонування держави. Водночас складність цього феномена полягає в тому, що на різних етапах розвитку однієї й тієї самої цивілізації зазнають змін політичні форми державності та пріоритети політичного розвитку.

Соціально-політичні катаклізми, зокрема революції, війни, зміни політичного режиму, втрата або відновлення державності, зумовлюють формування нової соціально-політичної парадигми суспільства, а відтак і трансформацію національної ідентичності, яка в окремих випадках може заперечувати попередні ідентифікаційні моделі. Разом із тим у кожному суспільстві існують базові принципи, що визначають його політичну культуру. За визначенням І. Василенка, політична культура постає як «космос символічних форм», у межах якого відбувається осмислення політичної реальності та закріплення ідентифікаційних орієнтирів [58, 127].

Важливу роль у формуванні й підтриманні національної ідентичності відіграють етнокультурні чинники. Національна спільнота насамперед ідентифікується через культурні ознаки, які історично передують іншим критеріям ідентифікації — релігійним, династичним чи економічним. Культурна спадщина попередніх поколінь створює ціннісне підґрунтя, від якого відштовхується кожен член спільноти у процесі національної самоідентифікації. Національна культура як система матеріальних і духовних цінностей, а також сукупність форм життєдіяльності, притаманних певному етносу чи народові, виконує функцію впорядкування соціального буття, надаючи йому смислової структурованості. Саме в межах культурного простору відбувається формування особистості, засвоєння традицій, становлення характеру та світогляду, пошук і прийняття власних ціннісних орієнтирів. Завдяки спільній і водночас унікальній культурі нація та її члени отримують можливість усвідомити власну ідентичність і відповісти на питання «Хто ми є?» у глобальному світі.

Серед соціокультурних чинників особливе місце належить релігії. Вона виступає своєрідною константою, що значною мірою визначає мислення, поведінку, цінності та установки великих соціальних груп, забезпечуючи їх міжпоколінну трансляцію впродовж тривалого історичного часу. За зауваженням С. Гантінгтона, для людей, які стикаються з необхідністю відповісти на питання «Хто я?» і «Де моє місце?», саме релігія пропонує найбільш переконливі відповіді, оскільки всі релігійні системи формують у людини відчуття ідентичності та надають життю смислового спрямування [59, 142].

Іманентним джерелом формування національної ідентичності виступає історична пам’ять. Зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, архетипів і міфів, вона постає унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про власне минуле. Саме через усвідомлення людьми своєї історичної самобутності та специфіки національної долі відбувається процес становлення ідентичності та посилення етнонаціональної свідомості.

Звернення до етноісторії за своєю суттю має соціально-політичний характер, оскільки спрямоване на консолідацію спільноти, її моральне очищення та надихання. Як зазначає Е. Сміт, апеляція до історії та культури «золотої доби» народу створює підґрунтя для формування моральних засад нації. Важливу роль у конструюванні уявного соціального простору кожної нації відіграють процеси міфологізації національних героїв і сакралізації ключових історичних подій [37, 47].

До чинників, що впливають на формування національної ідентичності, належать також зовнішні, зокрема геополітичні, обставини, у тому числі наявність або усвідомлення зовнішньої загрози. У праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (2004) С. Гантінгтон звертає увагу на те, що американська національна ідентичність досягала найбільшої політичної мобілізації саме в періоди зовнішніх викликів, таких як Друга світова війна, Карибська криза чи події 11 вересня 2001 року. Учений доходить, на перший погляд, парадоксального висновку: зникнення СРСР як головної загрози національній безпеці США призвело до зниження значущості національної ідентичності порівняно з субнаціональними, транснаціональними, двонаціональними та іншими формами ідентифікації. Історичний досвід і результати соціологічних досліджень, зауважує дослідник, свідчать, що відсутність «зовнішнього ворога» може негативно позначатися на суспільній єдності та спричиняти внутрішню дезінтеграцію соціуму [2, 221].

У межах конструктивістського підходу нація та національна ідентичність розглядаються як продукти соціального конструювання, своєрідні уявні образи або проєкти, що формуються в масовій свідомості за допомогою різноманітних дискурсивних практик, зокрема політичних, наукових, освітніх, мистецьких та інших. Засадничі ідеї цього підходу вперше були сформульовані Е. Реннаном у 1882 році, який трактував націю як «щоденний плебісцит», тобто постійний акт символічного підтвердження членами спільноти своєї належності до неї [59, 262].

Розкриваючи структуру національної ідентичності, О. Голоденко виокремлює кілька її рівнів. Перший — національно-історичний — охоплює усвідомлення єдності нації, ставлення до неї та її культури, уявлення про спільне минуле, що значною мірою зумовлює формування суспільної й політичної свідомості. Другий — формально-практичний — пов’язаний із практичною реалізацією національних ідей та формуванням системи взаємодії національної спільноти з навколишнім соціальним світом. Багатовимірність проявів і інтегративна сутність національної ідентичності, зауважує дослідник, реалізуються через низку функцій, серед яких пізнавальна, комунікативна, емоційна, ідеологічна та інструментальна [16, 38].

Багатовимірний характер національної ідентичності зумовлює її визначальний вплив на розвиток суспільних відносин. Процес її становлення виступає своєрідним індикатором, що окреслює характер і спрямованість суспільної консолідації, інтеграції соціальних суб’єктів у політичну структуру суспільства, а також визначає вектор зовнішньополітичного розвитку держави. Водночас глобалізаційні процеси істотно коригують традиційні уявлення про націю та національну ідентичність, що пов’язано з нестабільністю сучасного соціального простору, невизначеністю соціальних орієнтирів і суперечливістю тенденцій розвитку сучасної цивілізації.

Важливу роль у процесах формування й збереження національної ідентичності відіграє українська діаспора, яка за межами України виконує функцію своєрідних форпостів держави в політичній, економічній та культурній сферах. Саме в діаспорному середовищі впродовж тривалого часу зберігалася та підтримувалася ідея української державної незалежності, що сприяло збереженню національної самобутності та історичної пам’яті.

Отже, формування національної ідентичності відбувається через систему свідомості, ціннісних орієнтацій, традицій і культурних смислів, у яких національна сутність набуває конкретного й реального вияву. Особистість постає національною насамперед завдяки усвідомленню власної

належності до національної спільноти, тобто через процес самоідентифікації з національним цілим. Суб'єктивні чинники — почуття, переживання, ціннісні установки, виконують інтегративну функцію, об'єднуючи національну спільноту в цілісне соціальне утворення та формуючи стійке відчуття національної ідентичності.

Відповідно до підходу О. М. Лисенко, національна ідентичність розглядається як процес і результат усвідомлення народом самого себе, що включає знання та повагу до власної історії, національної культури й території, а також усвідомлення характерних особливостей нації. Важливим компонентом національної ідентичності є розуміння членами національної спільноти своїх спільних інтересів, прагнень, цілей, ідеалів і потреб, що забезпечує внутрішню згуртованість та ціннісну єдність [48, 11].

Науковиця виокремлює низку форм національної ідентичності, які відображають різні способи її переживання та прояву в індивідуальній і груповій свідомості:

Нормальна національна ідентичність характеризується позитивним образом власного народу, адекватним ставленням до його культури й історії, проявами природного патріотизму та толерантною установкою на міжнаціональне спілкування.

Етноцентрична ідентичність виявляється у некритичному наданні переваги певній національній групі та беззастережній самоідентифікації індивіда з нею.

Етнодомінуюча ідентичність фіксує таку спрямованість самосвідомості й поведінки особистості, за якої національна ідентичність набуває пріоритетного значення порівняно з іншими видами ідентичності (громадянською, сімейною, професійною тощо), а інтереси й цілі нації сприймаються як домінуюча життєва цінність.

Етнічний фанатизм характеризується абсолютним домінуванням національних інтересів і цілей, які нерідко мають ірраціональний характер і супроводжуються готовністю до радикальних дій та жертв заради їх досягнення.

Етнічна індиферентність виявляється у байдужому ставленні до питань національної належності та міжетнічних відносин, а також до цінностей як власного, так і інших народів; у цьому випадку національна приналежність не чинить істотного впливу на поведінку особистості.

Етнонігілізм у формі космополітизму проявляється у запереченні значущості національності та етнокультурних цінностей як таких.

Амбівалентна або невиражена національна ідентичність, інколи описувана як «подвійна» чи навіть «потрійна», є типовою для осіб, які формуються в умовах національно змішаного соціокультурного середовища [48, 11].

Окрім зазначеного, форми прояву національної ідентичності істотно залежать від національного оточення індивіда та специфіки конкретної спільноти. Перебування в поліетнічному середовищі створює ширші можливості для пізнання особливостей як «власної», так і «інших» національних груп, що безпосередньо впливає на процеси ідентифікації. За таких умов можливими є два крайні варіанти розвитку національної ідентичності. Перший передбачає чітко окреслену ідентифікацію виключно з власною національною групою, що в окремих випадках може супроводжуватися тенденціями до ізоляціонізму або навіть сепаратизму. Другий варіант полягає у формуванні ідентичності з іншою національною групою, що зумовлює асиміляційні процеси, прийняття її норм, традицій, мови та культурних зразків аж до повного розчинення в чужому соціокультурному середовищі [48, 12].

Водночас, на нашу думку, найбільш поширеною формою національної ідентичності в умовах поліетнічного суспільства є маргінальна ідентичність. У цьому випадку індивід, а іноді й цілі спільноти, перебувають у стані «міжкультурного коливання», не здійснюючи повноцінного засвоєння жодної з культур. Така ситуація ускладнює формування цілісної національної ідентичності та може супроводжуватися внутрішньою суперечливістю, нестабільністю ціннісних орієнтацій і труднощами соціальної адаптації.

1.3 Особливості формування національної ідентичності особистості в умовах воєнного стану

Нині проблема національної ідентичності в Україні набуває особливої значущості, оскільки виступає не лише соціально-психологічним феноменом, а й важливим чинником національної та міжнародної безпеки. Вона зберігає свою актуальність упродовж усієї тисячолітньої історії української державності, починаючи з часів Київської Русі. Національна ідентичність нерозривно пов’язана з людиною як суб’єктом історичного процесу та з історико-національним ґрунтом її формування.

У сучасних умовах національна ідентичність українців постає ідейно-ціннісним стрижнем особистості, що визначає моральний вибір людини під впливом реальних подій воєнного часу. Йдеться не лише про війну безпосередньо на полі бою, а й про її прояви в тилу, освітньому просторі, інформаційній сфері та на міжнародній арені. Війна у цьому контексті виступає потужним мотиваційним чинником, який значно прискорює процеси усвідомлення власної національної належності, відповідальності та ціннісної позиції. Саме тому у сучасному науковому дискурсі активно досліджуються питання інформаційно-аналітичного та психологічного супроводу процесів формування національної ідентичності українців крізь призму історичних подій і, зокрема, російсько-української війни сьогодення.

Повномасштабна війна в Україні 2022–2024 рр. істотно загострила проблему формування національної ідентичності молоді, актуалізувавши її в усіх ключових соціокультурних вимірах: мовному, ментальному, світоглядному, нормативно-поведінковому та ціннісному. У зв’язку з цим посилилася потреба у пошуку ефективних шляхів формування національної та національно-культурної ідентичності особистості в умовах воєнного стану.

На думку С. Бойко, до таких шляхів належать: розширення сфери використання української мови як засобу повсякденної комунікації; забезпечення доступу до правдивої інформації та розвиток критичного

мислення; формування національної свідомості й самосвідомості; утвердження національної гідності та протидія проявам національної меншовартості; впровадження ефективних суспільних реформ; подолання ксенофобії й нетерпимості; дотримання принципів політичної рівності громадян України, закріплених у системі прав і обов'язків; акцентування уваги на спільності громадянської культури та ідеології, а також виховання молоді на основі національних цінностей [8].

У науковому доробку останніх трьох–чотирьох років проблема національної ідентичності в Україні активно розглядається в міждисциплінарному вимірі науки й освіти. Як засвідчує аналіз праць О.П. Лучаннікової, дослідження зосереджуються на широкому спектрі питань, серед яких: формування національної ідентичності крізь парадигму суспільної консолідації; психологія національної ідентичності; методологічні підходи до її вивчення; філософські інтерпретації феномена національної ідентичності; культурно-національна самоідентифікація в освітньому просторі; особливості самоідентифікації студентської молоді; взаємозв'язок менталітету українців і національної ідентичності; проблематика національної ідентичності у практичній психології; виховна платформа мультикультуралізму й національної ідентифікації; формування самоідентифікації дітей в умовах інклюзивної освіти та виховання громадянина [50]. У такому контексті національна ідентичність постає як одна з ключових проблем сучасної української науки й освіти, актуальність якої в умовах воєнного періоду суттєво зросла.

Водночас П. П. Мовчан звертає увагу на те, що відродження національної самосвідомості та посилення ролі базових етноконсолідуючих ознак у ситуації швидкоплинної соціальної реальності виступають важливими чинниками збереження та розвитку націй і їхньої національної ідентичності. Разом із тим автор застерігає, що подібні процеси, попри їх безумовне позитивне значення, за певних історичних обставин можуть супроводжуватися соціальними конфліктами й навіть призводити до насильницьких протистоянь.

Дослідник наголошує, що на сучасному етапі процес утвердження національної самоідентифікації в Україні ускладнюється наявністю своєрідного конфлікту ідентичностей. Цей конфлікт зумовлений, по-перше, труднощами формування вітчизняної національної самосвідомості в умовах переходу від переважно етнічного до соціально-політичного принципу її утвердження; по-друге, збереженням елементів пострадянської ідентичності; по-третє, достатньо сильними позиціями регіональних субідентичностей, що ґрунтуються на різних ціннісних домінантах. У зв'язку з цим, на думку автора, залишається значний масив малодосліджених проблем, пов'язаних з існуванням, трансформацією та прийняттям нових форм і змістових наповнень поняття національної ідентичності [56, 104].

У нормативно-правових документах України, зокрема в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [27], Державній цільовій соціальній програмі з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року, Концепції забезпечення національної системи стійкості [39], а також у Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та операційному плані заходів з її реалізації у 2023–2025 рр. [64], національна ідентичність розглядається як усвідомлене почуття належності до української політичної нації та як важливий показник результативності виховного процесу.

Зазначені документи формують концептуальне підґрунтя для становлення нової парадигми воєнної та повоєнної державної політики України, у тому числі в освітній сфері. Їхній зміст визначається національними інтересами держави та спрямований на забезпечення активної участі громадян у зміцненні національної безпеки й протидії зовнішнім загрозам.

У працях сучасних українських науковців проблема національної ідентичності розглядається з різних наукових позицій і векторів. Так, історія

освіти аналізується як засіб збереження історичної пам’яті та утвердження української національної ідентичності (Л. Березівська) [3]. Виховні засади формування української національної ідентичності досліджуються у працях К. Журби, І. Беха, Л. Канішевської, А. Корнієнка, Р. Малиношевського, О. Рейпольської [23]. Окремий науковий напрям представлений дослідженнями з проблематики утвердження української національної та громадянської ідентичності (К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канішевська, І. Кучинська, О. Кучинський, О. Лісовець та ін.) [24]. Питання педагогічних умов і моделей формування національної ідентичності студентської молоді розкриваються у працях В. Мартинюка [53], тоді як культурно-освітній вимір націєтворчої ролі освіти та української ідентичності аналізується Г. Філіпчуком [77].

Узагальнення зазначених підходів дає підстави стверджувати, що освіта виступає ключовим інструментом соціалізації особистості та конструювання її ідентичності, особливо в періоди глибоких суспільних трансформацій. В умовах воєнного стану освітній простір набуває додаткового значення як середовище збереження національної пам’яті, формування психологічної стійкості молоді та утвердження активної громадянської позиції.

Важливою складовою цього процесу є патріотичне виховання, яке спрямоване на формування у молодого покоління почуття любові до Батьківщини, готовності діяти в інтересах держави та усвідомлення особистої відповідальності перед суспільством. У ситуації збройної агресії патріотичне виховання виконує низку ключових функцій: по-перше, морально-орієнтаційну, що допомагає молоді розрізняти добро і зло в конкретному суспільно-політичному контексті; по-друге, мобілізаційну, яка стимулює участь у волонтерській діяльності, громадянських ініціативах та інформаційному спротиві; по-третє, психологічно-підтримувальну, що сприяє зміцненню впевненості у праві держави на суверенітет, існування та самозахист.

Патріотичне виховання спрямоване на формування стійкого емоційного зв’язку особистості з Батьківщиною, розвиток соціальної відповідальності та здатності до національної самоідентифікації. Відповідно до положень Концепції національно-патріотичного виховання [40], в умовах воєнного стану особливий акцент робиться на розвитку внутрішньої психологічної стійкості, готовності до захисту національних цінностей і збереження національної ідентичності як важливої умови життєздатності українського суспільства.

На думку С. Бойко, у закладах загальної середньої освіти патріотичне виховання може реалізовуватися через різноманітні форми освітньо-виховної діяльності, зокрема тематичні уроки, зустрічі з військовослужбовцями, участь учнів у волонтерських ініціативах, а також проведення шкільних акцій пам’яті та вшанування героїв. Українська культура, мова й історія розглядаються дослідницею як базові складові національної ідентичності. Їх системне включення в освітній процес створює умови для переосмислення національного досвіду, зокрема через осмислення тем Голодомору, визвольних змагань, дисидентського руху, сприяє усвідомленню спадкоємності поколінь шляхом вивчення постатей борців за незалежність України, а також зміцненню мовної ідентичності як важливого об’єднавчого чинника, що формується передусім на уроках української мови [8, 19].

Сучасні освітні програми в Україні поступово інтегрують ключові питання національної історії, культури та мовної політики у зміст навчання. Відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти, патріотичне та громадянське виховання визначаються як наскрізні компоненти освітнього процесу, що мають реалізовуватися в межах усіх навчальних предметів, а не лише окремих дисциплін [19].

Аналітичний звіт Українського інституту національної пам’яті за 2022 рік акцентує увагу на тому, що знання про визвольні рухи, Голодомор, політичні репресії та сучасну російсько-українську війну становлять основу формування історичної пам’яті молодого покоління [1]. Такі знання

виконують не лише пізнавальну функцію, а й сприяють становленню моральної відповідальності перед попередніми та майбутніми поколіннями, формуючи ціннісне ставлення до власної історії.

Водночас слід зауважити, що освітній процес може виконувати як активну роль у формуванні національної ідентичності, так і залишатися нейтральним або байдужим до цих процесів. Практичний досвід засвідчує, що найбільш результативними є ті освітні підходи, які інтегрують національно-ціннісні компоненти безпосередньо у зміст навчальних дисциплін, а не виокремлюють їх як другорядні або факультативні. Навчальні курси з історії, літератури, мистецтва та громадянської освіти мають містити не лише фактологічний матеріал, а й емоційно значущі наративи, що розкривають глибину української культури, драматизм історичних подій і ціну боротьби за свободу.

Особливої уваги в умовах воєнного стану потребує висвітлення новітньої історії України, зокрема подій Революції Гідності, збройної боротьби на фронті, досвіду життя в умовах окупації та спротиву. Саме такий підхід створює можливості для особистісної ідентифікації молоді з тими, хто безпосередньо бере участь у творенні сучасної української нації, та сприяє формуванню стійкої національної ідентичності [6]. Водночас поряд із навчальним компонентом особливу роль у цих процесах відіграє виховна діяльність закладів освіти.

Умови воєнного стану засвідчили ефективність таких форм виховної роботи, як залучення учнівської молоді до волонтерських ініціатив (участь у благодійних зборах, допомога військовослужбовцям, внутрішньо переміщеним особам, дітям, які постраждали внаслідок війни); організація інтерактивних патріотичних заходів (тематичні флешмоби, мистецькі виставки, театральні постановки); проведення зустрічей і діалогів із ветеранами, військовими та волонтерами, що сприяють особистісному переживанню та осмисленню національного досвіду; використання психологічних практик (ведення «щоденників війни», написання

рефлексивних есе), які поєднують емоційну адаптацію з розвитком національної самосвідомості; організація конкурсів есе, плакатів і відеопроєктів патріотичної спрямованості. Участь учнів у тематичних конкурсах, дебатах, виставках і театральних постановках із національно-патріотичним змістом сприяє глибшому внутрішньому засвоєнню національних ідеалів та цінностей.

Досвід закладів освіти, що системно впроваджують патріотично зорієнтовані програми, свідчить про позитивний вплив таких практик на особистісний розвиток молоді. Зокрема, за результатами досліджень С. М. Бойко та Г. Е. Самойленко, сформоване відчуття причетності до української нації сприяє підвищенню рівня психологічної стійкості, активізації соціальної та громадянської участі молоді, розвитку етичних переконань, заснованих на принципах справедливості, гідності й готовності до самопожертви, а також формуванню мотивації до самореалізації в межах українського культурного простору [7].

Отже, проблема формування національної ідентичності дітей та молоді набула особливої актуальності в наукових дослідженнях, починаючи з 2014 року — періоду порушення територіальної цілісності та суверенітету незалежної України, і набула ще більшої значущості у зв’язку з повномасштабною війною 2022–2024 рр.

Аналіз педагогічних досліджень, присвячених формуванню національної ідентичності особистості на різних етапах її розвитку, від молодшого шкільного віку до юнацтва, дає підстави стверджувати, що науковці розглядають це поняття багатовимірно. Зокрема, національна ідентичність розглядається як сукупність національних і культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів та ідей, за допомогою яких нація усвідомлює свій історично зумовлений соціокультурний локалітет у системі етнодиференційованого людства, а індивіди власну національно-культурну ідентичність. Вона постає також як один із ключових компонентів духовного світу особистості, що передбачає усвідомлення людиною себе як

представника певної нації, носія її культури, історії та традицій. У такому контексті національна ідентичність може бути визначена як соціоособистісний конструкт, який синтезує соціокультурний і особистісний виміри: з одного боку, відображає національний і культурний досвід народу як чинник національної єдності, а з іншого передбачає процес самоідентифікації особистості з певною нацією, сприйняття себе й інших як носіїв національних якостей та формування цілісної національної Я-концепції.

Дослідники І. Вікторенко та К. Тупиця розглядають молодший шкільний вік як один із ключових і визначальних етапів формування української національної та громадянської ідентичності. На їхню думку, саме в цей період закладаються основи глибокого усвідомлення дитиною своєї належності до українського народу та Батьківщини, формується ціннісне ставлення до історії, традицій і звичаїв, а також внутрішня потреба й готовність відстоювати соборність і незалежність України в контексті її подальшого розвитку та процвітання [13].

Проблематику формування національно-культурної ідентичності молодших школярів у процесі взаємодії школи та сім'ї ґрунтовно досліджує Н. Силенко. Уточнюючи зміст поняття «національно-культурна ідентичність молодших школярів», дослідниця визначає її як інтегральну, динамічну особистісну властивість, що виявляється у почутті любові до України та її народу, ціннісному ставленні до сім'ї, усвідомленні національної символіки, свят, традицій, історичних подій і постатей, а також знаходить відображення у поведінці дітей через гуманістичний досвід молодших школярів [70, 3].

Для ефективного формування національно-культурної ідентичності учнів початкових класів, на думку дослідниці, необхідно забезпечити відповідні організаційно-педагогічні умови як сукупність необхідних і достатніх чинників, що реалізуються у процесі взаємодії школи та сім'ї. До таких умов Н. Силенко відносить: підвищення рівня професійної компетентності педагогів щодо формування національно-культурної

ідентичності дітей молодшого шкільного віку на засадах демократичної взаємодії сім'ї та школи; цілеспрямовану узгодженість виховних зусиль батьків і педагогів у цьому напрямі; а також упровадження традиційних і інноваційних форм співпраці між педагогами та батьками [70, 184].

У межах експериментальної роботи було апробовано низку ефективних форм взаємодії педагогів і батьків, зокрема використання народних ігор, читання та обговорення народних казок, драматизації за фольклорними сюжетами, створення ситуацій успіху, організацію дискусій і змагальних форм діяльності, розв'язання проблемних ситуацій, а також моделювання спеціальних педагогічних ситуацій. Такі форми, за спостереженнями дослідниці, «…закріплюють уявлення дітей про себе як про українців, стимулюють прояви етнічної ідентичності та сприяють формуванню толерантного ставлення до представників інших етнічних спільнот за допомогою ігор, уявних ситуацій, тематичних малюнків тощо» [70, 189].

Значний внесок у розроблення проблеми чинників і механізмів формування української національної ідентичності зробила О. Пометун, яка дослідила стан і перспективи реалізації цього завдання в системі освіти. В умовах повномасштабної війни в Україні та пов'язаних із нею суспільних трансформацій дослідниця надає особливого значення історичній і громадянській освіті як ключовим засобам впливу на формування свідомої національної ідентичності учнів основної школи.

О. Пометун наголошує, що саме на етапі базової середньої освіти учні «…мають уже усвідомлено обрати для себе належність до української нації та демократичної правової держави» [63, 62], у зв'язку з чим виокремлює цей віковий період як самостійний і принципово важливий етап формування української ідентичності. Відповідно, зміст і організація навчання історії та громадянської освіти потребують суттєвого оновлення, спрямованого на розвиток усвідомленої ідентичності учнів, що дослідниця детально обґрунтовує у своїх працях.

Розроблена О. Пометун дидактична модель формування ідентичності особистості включає три взаємопов'язані компоненти: когнітивний (гносеологічний, пізнавальний), емоційно-ціннісний (мотивація до дії, особистісні ставлення, орієнтовані на національні, державні та громадянські цінності, їх усвідомлене прийняття і повага до них) та діяльнісно-поведінковий. Особливо цінним для практичної педагогіки є запропонований дослідницею орієнтовний перелік знань, умінь, навичок і ціннісних ставлень, які забезпечують формування української національної та громадянської ідентичності у процесі навчання історії та громадянської освіти учнів різних вікових категорій.

Окремо О. Пометун підкреслює значення громадянознавчого змісту таких навчальних предметів, як правознавство, етика, інтегровані курси громадянської освіти, що виступають важливими чинниками формування громадянської компетентності та створюють умови для засвоєння учнями системи базових демократичних цінностей — верховенства права, рівноправності, людської гідності та відповідальності [63, 69].

Серед навчальних дисциплін Нової української школи, що мають значний педагогічний потенціал у контексті формування культурно-національної ідентичності учнів, дослідники виокремлюють курси української та зарубіжної літератури, а також застосування активних і інтерактивних форм навчання. Їх ефективність зростає за умови цілеспрямованого акцентування уваги на ключових іманентних складниках національної ідентичності, зокрема: повазі до носіїв інших культурно-національних цінностей; визнанні рівності прав і обов'язків представників різних культур; толерантному ставленні до думок, переконань і світоглядних позицій інших; усвідомленні відповідальності за власну культурно-національну позицію; формуванні впевненості у власних силах та переконаннях.

Досліджуючи проблему формування національно-культурної ідентичності підлітків, І. Бех, О. Докукіна, К. Журба, С. Федоренко, І.

Шкільна трактують феномен «національно-культурна ідентичність підлітка» як суб'єктно переживане усвідомлення належності до українського народу та нації, що супроводжується свідомим прийняттям її моральних цінностей. Така ідентичність виявляється через процеси ототожнення, формування відповідної національної «Я»-концепції та знаходить своє відображення у розвитку самоповаги, національної гідності, здатності реалізовувати права і свободи, почутті справедливості, відповідальності, любові до України та готовності пов'язувати власне майбутнє з долею української держави [75, 122].

Журба К. О. та Докукіна О. М. визначають поетапність формування національно-культурної ідентичності підлітків, що відображає поступовий перехід від первинного усвідомлення належності до глибокого прийняття національних цінностей. Першим етапом є ідентифікація, в основі якої лежить розмежування категорій «ми – вони», що дозволяє підліткові окреслити межі власної соціокультурної спільноти. Другий етап пов'язаний із формуванням уявлень про відмінні якості власної національної культури, усвідомленням її специфіки, традицій та базових характеристик. На третьому етапі відбувається становлення національної свідомості, національної гідності, розвиток поваги до інших етносів і культур, а також готовності до діалогічної міжкультурної взаємодії [25].

Дослідники наголошують, що формування національно-культурної ідентичності в підлітковому віці має ґрунтуватися на системі базових ціннісних орієнтирів, серед яких ключове місце посідають історична правда, історична пам'ять, національні ідеали, національна гідність, національна самосвідомість та патріотизм. Саме ці компоненти забезпечують цілісність процесу ідентифікації, сприяють внутрішньому прийняттю національних цінностей і формуванню стійкої національної «Я»-позиції підлітка.

Водночас у процесі формування національно-культурної ідентичності підлітків необхідно враховувати низку чинників, що мають деструктивний вплив на цей процес. До них дослідники відносять: зросійщення та тривалу

відлученість значної частини населення від української мови; перекручування історичних фактів і заперечення автентичності української мови та культури як основи існування нації; спроби утвердження російської мови як другої державної та витіснення української мови з медійного простору; використання політичних технологій з метою регіонального розмежування українського суспільства та загострення міжрегіональних суперечностей; ностальгію за радянським минулим як чинник збереження постколоніальних ідентифікаційних моделей [76].

Зазначені чинники набувають особливої актуальності в умовах воєнного стану, коли інформаційний тиск, маніпуляції історичною пам'яттю та мовно-культурні виклики безпосередньо впливають на світоглядні орієнтації підлітків і потребують цілеспрямованих педагогічних та психологічних інтервенцій.

Науковці І. Бех і К. Журба визначили систему принципів формування національно-культурної ідентичності підлітків, що відображає гуманістичну, особистісно орієнтовану та ціннісно зорієнтовану парадигму виховання. До ключових принципів вони відносять гуманістичний принцип, який передбачає визнання людини найвищою цінністю, розуміння дитини, доброзичливе ставлення до неї, довіру та прийняття її індивідуальності; індивідуальний принцип, що ґрунтується на утвердженні унікальності й неповторності внутрішнього світу кожної дитини; принцип неперервності, відповідно до якого процес формування ідентичності розглядається як такий, що триває протягом усього життя особистості.

Важливе місце посідають також принцип цілісності, який передбачає консолідацію зусиль усіх суб'єктів виховного процесу в єдину систему; принцип наступності, що забезпечує передачу з покоління в покоління досвіду засвоєння національних цінностей як базису виховання і розвитку особистості; принцип культуровідповідності, згідно з яким формування національно-культурної ідентичності має здійснюватися з урахуванням історико-культурних умов України; принцип природовідповідності, що

передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей підлітків, природних умов їхнього розвитку, соціального оточення й народних традицій.

Окрему роль дослідники відводять принципу педагогічної компетентності, який полягає у доцільному доборі змісту, форм і методів виховної роботи, а також принципу стимулювання, що ґрунтується на вірі в можливості вихованця, заохоченні його до самоорганізації, самовиховання та самовдосконалення [5, 25–27].

У контексті дослідження проблеми формування національно-культурної ідентичності старших підлітків на особливу увагу заслуговує позиція І. Шкільної, яка вказує на наявність низки загроз цьому процесу. Серед них науковиця виокремлює протиставлення національно-державним цінностям регіональних (локальних), ризики міжкультурних і міжрегіональних конфліктів, маргіналізацію частини молоді, міграційні процеси, розмитість національно-культурної ідентичності, вплив інших культур, асиміляційні тенденції та дифузію з іншими народами.

На думку І. Шкільної, ефективними шляхами формування національно-культурної ідентичності старших підлітків, особливо в умовах прикордонних регіонів і суспільних трансформацій, є: поширення ареалу спілкування українською мовою; забезпечення доступу до правдивої інформації та розвиток критичного мислення; формування національної свідомості й самосвідомості; культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості; впровадження ефективних соціальних і освітніх реформ; подолання ксенофобії та нетерпимості; виховання дітей і молоді на основі національних цінностей [82, 301–302].

Формування національно-культурної ідентичності студентської молоді має свою специфіку, зумовлену віковими особливостями, рівнем соціальної зрілості та активним залученням до процесів професійного й громадянського самовизначення. Так, Т. В. Потапчук уточнює феномен «національно-культурна ідентичність» як сукупність національних і культурних цінностей,

почуттів, уявлень, поглядів та ідей, завдяки яким певна нація усвідомлює свій історично зумовлений соціокультурний локалітет у системі етнодиференційованого людства, а індивіди – власну національно-культурну ідентичність. Вона розглядається як усвідомлене прийняття особистістю відповідних норм і зразків поведінки, ціннісних орієнтацій, світоглядних позицій і мови, а також як розуміння власного «Я» крізь призму усталених характеристик, прийнятих у певній етнічній групі, що виявляється у лояльності до них.

Дослідницею схарактеризовано типи національно-культурної ідентичності (національно-культурна індиферентність, національно-культурний нігілізм, національно-культурний егоїзм, національно-культурний ізоляціонізм), форми її прояву (імпліцитна, експліцитна, компліцитна, планетарна), а також форми національно-культурної ідентичності як феномену особистісного розвитку: орієнтація в метаіндивідуальному світі, екзистенційна форма, форма інтеграції у просторі загальнолюдського досвіду, трансцендентна форма [65, 413–414].

Окрім теоретичного обґрунтування, Т. В. Потапчук експериментально перевірила педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності студентів закладів вищої освіти, до яких віднесено:

— категоріальні умови, що передбачають взаємодію студентів із соціальним і природним середовищем, його пізнання, розвиток бажання й прагнення до особистісних змін;

— ціннісно-орієнтаційні умови, пов’язані з формуванням національно й культурно зорієнтованих цінностей, зокрема загальнолюдських (збереження соціального й культурного середовища, відповідальне ставлення до Землі як унікальної екосистеми), соціоприродних (турбота про природне оточення), особистісних (бережливе ставлення до культури, традицій, усвідомлення відповідальності перед нацією, любов до етнографії, звичаїв, обрядів і культурної спадщини);

— змістово-функціональні, структурні та процесуальні умови, що

відображають взаємозв'язок мотиваційно-цільового, організаційного та результативного компонентів діяльності;

— типологічні умови, які передбачають залучення студентів до різних видів діяльності за цільовою спрямованістю, формами організації та рівнями педагогічно регульованої навчально-виховної роботи [65, 416–417].

На думку М. Й. Боришевського, у студентському віці моральні уявлення особистості набувають регулятивної функції у взаєминах із соціальним оточенням. Молода людина свідомо визначає своє місце у системі координат добра і зла, прагне осмислити фундаментальні філософські категорії буття, зокрема сенс життя та неминучість смерті. Рефлексія над екзистенційними цінностями – життям, свободою, істиною, справедливістю – виступає необхідною умовою особистісного розвитку, зумовленого потребою у концептуалізації внутрішнього світу та пошуку власної ідентичності [10, 42].

У цьому контексті Г. Кисла зазначає, що студентська юність є етапом формування цілісної «Я-концепції» особистості, певного типу мислення та світобачення. Національно-культурна ідентичність постає як важливий компонент свідомості особистості, а студентський вік традиційно розглядається як період її інтенсивного розвитку. Цей процес детермінується, з одного боку, внутрішніми закономірностями психічного розвитку, а з іншого – змінами об'єктивної соціальної реальності, у межах якої відбувається становлення особистості. Відтак дослідження формування національної ідентичності у студентському віці безпосередньо пов'язане з проблемою особистісного самовизначення [33, 364].

За визначенням М. Й. Боришевського, особистісне самовизначення передбачає наявність значущого настановлення, в основі якого лежить система мотивів, цінностей і здатність особистості до реалізації відповідних моделей поведінки [9, 27–34]. У цьому контексті самовизначення виступає ключовим психологічним механізмом формування національної ідентичності, оскільки забезпечує усвідомлений вибір життєвих орієнтирів і соціальної позиції.

У структурі особистісного самовизначення та формування національної ідентичності студентської молоді дослідники виокремлюють три взаємопов’язані компоненти: самоутворювальний, мотиваційний та діяльнісний, кожен із яких виконує специфічні функції у процесі становлення ідентичності. Самоутворювальний компонент пов’язаний із формуванням образу «Я», усвідомленням власної належності до національної спільноти та прийняттям її ціннісних орієнтацій. Мотиваційний компонент відображає систему мотивів, настанов і переконань, що спонукають особистість до ідентифікації з нацією. Діяльнісний компонент реалізується у практичній поведінці, соціальній активності та участі у формах національно значущої діяльності.

Згідно з позицією G. Breakwell та D. Genter, національна ідентичність у студентському віці розкривається через становлення низки змістовних вимірів. До них належить змістовий вибір, що охоплює цінності, мотивацію, настановлення й переконання, які формують ядро самоідентичності особистості та вибудовуються протягом життя з різним ступенем інтегрованості її складників. Ціннісний вимір відображає емоційно-оцінне ставлення особистості як до окремих елементів ідентичності, так і до себе загалом. Часовий вимір забезпечує зв’язок змістових і ціннісних компонентів у трьох часових модальностях, минулому, теперішньому та майбутньому, що сприяє цілісному переживанню ідентичності [73, 180–201].

На думку Т. В. Потапчук, одним із провідних чинників сформованості національно-культурної ідентичності студентів є суб’єктивна активність особистості, спрямована на засвоєння соціально значущих зразків поведінки й цінностей, побудову нових форм взаємин із дорослими та глибше пізнання власного внутрішнього світу. У зв’язку з цим студентський вік характеризується, з одного боку, як період інтенсивних процесів інтеграції та ідентифікації, а з іншого, як етап зростання автономності, самостійності й відособлення особистості [65, 98].

Отже, студентський вік є лише однією зі стадій формування національної ідентичності. Процес її становлення не має лінійного характеру, оскільки може зазнавати як прогресивних, так і регресивних змін. У разі втрати життєздатності окремих компонентів ідентичності або їх невідповідності новим соціальним і життєвим вимогам можливі зворотні трансформації ідентифікаційних орієнтирів. Особистість при цьому часто постає як система кількох напівзалежних субособистостей, що по-різному актуалізуються залежно від життєвих обставин.

Серед механізмів формування національної ідентичності молоді особливо ефективними вважаємо освіту, мистецтво, громадську активність і волонтерську діяльність.

Формування національної ідентичності молоді засобами мистецтва здійснюється через підтримку молодих митців, які у своїй творчості актуалізують національну проблематику, а також через організацію фестивалів, виставок і конкурсів, спрямованих на популяризацію української культури. Вагоме значення має залучення молоді до творчих проєктів, у межах яких осмислюються теми героїзму, національної ідентичності та духовного спротиву, що набувають особливої актуальності в умовах воєнного стану. Такі форми діяльності сприяють емоційно-ціннісному переживанню національного досвіду та формуванню стійкого зв’язку з культурною спадщиною українського народу.

Громадська активність молоді реалізується через створення молодіжних просторів для обговорення суспільно значущих питань, розроблення та впровадження освітніх програм з громадянської освіти, а також підтримку молодіжних ініціатив, спрямованих на розвиток місцевих громад. Особливу роль у цьому контексті відіграє волонтерська діяльність, визнання та популяризація якої відбувається як утвердження громадянської чесноти та соціальної відповідальності.

Участь молоді в громадському житті та волонтерському русі слід розглядати не лише як форми соціальної взаємодії, а й як потужні механізми

формування національної ідентичності та психологічної стійкості. Саме через залучення до таких практик юнаки й дівчата набувають досвіду співвідповідальності, емпатії, самоуправління та солідарності, що становлять ціннісну основу громадянського суспільства. Молодь, яка активно долучається до вирішення суспільно важливих проблем, формує стійке усвідомлення власної належності до національної спільноти та відповідальності за її майбутнє.

Активна громадянська участь сприяє:

– усвідомленню власної соціальної ролі («я відповідальний за майбутнє своєї громади та країни»);

– формуванню політичної зрілості через участь у публічних дискусіях, дебатах і процесах ухвалення рішень;

– утвердженню ціннісного ставлення до демократії, свободи та прав людини.

За даними дослідження Центру Разумкова (2023), понад 64 % української молоді віком 16–25 років беруть участь у громадських ініціативах, акціях, органах студентського самоврядування або волонтерських організаціях, що свідчить про зростання рівня громадянської активності та посилення національно-громадянської ідентифікації в умовах війни [57].

Волонтерський рух в Україні став одним із найбільш виразних символів народної сили, єдності та національної гідності. Особливої інтенсивності він набув з 2014 року, а з початком повномасштабної війни перетворився на системний суспільний феномен, що охопив усі вікові та соціальні групи населення. Для молоді волонтерство виконує низку важливих функцій у процесі становлення національної ідентичності.

По-перше, воно виступає школою практичного патріотизму, оскільки передбачає реальні дії, спрямовані на допомогу Збройним Силам України, внутрішньо переміщеним особам, місцевим громадам та постраждалим від війни. По-друге, волонтерська діяльність є джерелом соціального капіталу,

формуючи горизонтальні зв’язки, взаємну довіру, культуру взаємопідтримки та солідарності. По-третє, волонтерство створює простір емоційного зміцнення, сприяючи переживанню власної значущості, відчуттю реального впливу на суспільні процеси та зниженню почуття безпорадності в умовах воєнної невизначеності.

Соціологічні дані громадської організації «Українська волонтерська служба» (2023 р.) засвідчують, що участь молоді у волонтерській діяльності позитивно впливає на рівень самооцінки, розвиток соціальних навичок, відповідальності та посилення відчуття національної гідності. Таким чином, волонтерство постає не лише формою громадянської активності, а й важливим психологічним ресурсом формування стійкої національної ідентичності молодих людей.

С. Бойко наголошує, що в сучасних умовах особливої актуальності набуває консолідація зусиль усіх зацікавлених суб’єктів — державних інституцій, закладів освіти, громадського сектору, науковців і батьків, навколо спільної місії формування сильної, відповідальної та культурно свідомої молоді. Молоде покоління, яке усвідомлює власне історичне коріння, володіє емоційною та громадянською витривалістю, розглядається як ключовий ресурс майбутнього відродження та перемоги України. Зміцнення національної ідентичності, зауважує дослідниця, означає формування молоді, здатної не лише вистояти в умовах воєнних викликів, а й активно долучитися до розбудови нової, демократичної та вільної української держави в повоєнний період [8].

РОЗДІЛ 2.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ БІЙЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

2.1. Професійна діяльність військовослужбовців ЗСУ як чинник формування національної ідентичності

Виходячи з теоретичного аналізу понять «ідентичність», «нація», «культура» та «національна ідентичність», національну ідентичність військовослужбовців Збройних Сил України доцільно розглядати як багатовимірний, інтегративний психологічний конструкт, що формується у процесі професійної діяльності та усвідомленого ототожнення особистості з місією захисту держави, народу й національних цінностей. У цьому контексті професійна діяльність військового виступає не лише сферою реалізації спеціальних знань і навичок, а й потужним соціально-психологічним простором формування національної самосвідомості та ідентичності.

Національна ідентичність військовослужбовця формується через усвідомлення себе як представника української політичної нації, носія її історичної пам’яті, культури, мови та цінностей, а також через прийняття на себе відповідальності за збереження державного суверенітету й територіальної цілісності України. Вона інтегрується з професійною ідентичністю офіцера та військовослужбовця, що зумовлює самостійне вибудовування військово-професійного майбутнього як складника служіння нації.

Професійна діяльність військовослужбовців ЗСУ передбачає сформованість таких особистісно-професійних характеристик, як відчуття професійної компетентності, самостійності, самоефективності, внутрішньої відповідальності та дисциплінованості. Водночас ці якості набувають національно-ціннісного змісту, оскільки реалізуються в умовах служби

Батьківщині, захисту народу та держави. Усвідомлена інтеграція у військово-професійне середовище супроводжується оволодінням смислами військової служби, серед яких провідними є обов'язок, честь, вірність присязі, готовність до самопожертви заради України.

Таким чином, національна ідентичність військовослужбовця формується у процесі його професійного становлення й розвитку та виступає одним із ключових показників зрілості особистості військового професіонала як суб'єкта військово-професійної діяльності. Вона найбільш повно розкривається у досягненні професійної суб'єктної позиції, що характеризується цілісністю, визначеністю, стійкою громадянською та національною позицією, а також готовністю діяти в інтересах держави навіть в умовах підвищеного ризику.

Як слушно зазначає О. Отич, професія військовослужбовця є почесною, відповідальною й небезпечною, проте надзвичайно важливою для суспільства, адже впродовж усієї історії людства саме військові стояли й стоять на варті безпеки держав, захищаючи мир і спокій свого народу, нерідко ціною власного життя. У суспільній свідомості українців образ військового історично ототожнюється з образом Лицаря, Героя, Уславленого Козака, носія мужності, честі та відданості рідній землі. Недарма українська народна творчість зберегла численні пісенні й героїчні образи воїнів як уособлення найвищих моральних і національних чеснот.

Саме для військовослужбовців характерний особливий кодекс честі, що акумулює історичні, культурні й моральні засади українського воїнства та відображає тяглість національної традиції. Символічне гасло «Душу – Богові, життя – Батьківщині, честь – нікому!» виступає не лише професійним, а й національно-ціннісним орієнтиром, який формує внутрішню готовність військовослужбовця діяти як захисник держави й активний носій національної ідентичності.

Питання формування та розвитку професійної культури військових фахівців набуває особливої значущості в умовах збройного протистояння,

яке виснажує державу, трансформує соціальну реальність і пов’язане з постійною загрозою людських втрат. У таких умовах професійна культура військовослужбовців постає не лише як показник їхньої фахової підготовленості, а й як важливий психологічний та ціннісно-смисловий ресурс збереження бойового духу, внутрішньої стійкості та національної ідентичності.

Як зазначає О. Отич, професійна військова культура в сучасних умовах виконує функцію своєрідного «імунітету» проти зневіри в людей, життя та власні сили, оскільки саме вона забезпечує усвідомлення військовими свого соціального обов’язку, формування чіткої громадянської позиції та патріотизму. Через професійну культуру відбувається внутрішнє прийняття відповідальності за долю країни, за характер і наслідки військової діяльності, за справу захисту Вітчизни. Це, у свою чергу, детермінує способи прийняття рішень у складних і екстремальних ситуаціях бойових дій з орієнтацією на систему базових духовно-моральних, історичних і культурно-гуманітарних цінностей, сформованих попередніми поколіннями українських захисників [61, 2].

У контексті формування національної ідентичності значення професійної культури полягає в тому, що вона не обмежується розвитком суто професійно значущих якостей і навичок військового фахівця. Вона також сприяє його ціннісному самовизначенню, осмисленню культурних, моральних та етичних аспектів власної діяльності, усвідомленню її суспільного та національного значення. В умовах війни поняття «високий професіоналізм» неминуче поєднується з поняттям «високої людяності», що передбачає дотримання етичних стандартів, повагу до людської гідності та відповідальність за наслідки застосування сили.

Етичні норми виступають зовнішнім і водночас внутрішнім вираженням професійної культури військовослужбовця та є важливим механізмом інтеграції професійної й національної ідентичності. Попри те, що військова професія безпосередньо пов’язана із застосуванням зброї та

насильства, її кінцева мета має виразно гуманістичний і національно значущий характер — захист рідної землі, держави, цивільного населення, слабших і вразливих. Військовий професіонал у цьому сенсі постає як людина, яка свідомо взяла на себе зобов'язання обороняти націю і державу, усвідомлює відповідальність перед суспільством за виконання професійних завдань та діє в межах визначених етичних і правових норм.

Значущим для осмислення цього аспекту є підхід С. Хантінгтона, викладений у праці «Солдат і держава: теорія і політика цивільно-військових відносин». Учений визначає ключовими рисами військового фахівця компетентність, відповідальність і відданість своїй справі, наголошуючи, що саме професійна етика принципово відрізняє офіцера від найманця. Військово-професійна етика, за С. Хантінгтоном, нерозривно пов'язана з національними цінностями, державною військовою політикою та ставленням військового до власної держави. У цьому зв'язку професійна культура військовослужбовця постає як один із ключових механізмів формування та зміцнення його національної ідентичності, що проявляється у вірності присязі та готовності діяти в інтересах національної безпеки [61].

У контексті осмислення професійної діяльності військовослужбовців як чинника формування національної ідентичності особливого значення набуває аналіз ціннісних засад військової служби. Як зазначає Ю. Свідлов, армійська парадигма історично ґрунтується на системі цінностей, серед яких провідне місце посідають цінності громадянства та ідея патріотизму [69, 353].

Професійна культура військового фахівця, за М. М. Голиком, безпосередньо пов'язана з такими базовими цінностями, як вірність, відданість, самовіддане служіння, повага до державних символів. До ключових професійних цінностей військових належать також офіцерська честь, офіцерське братерство, чесність, порядність і здатність дотримуватися даного слова [15, 93]. Ці цінності формують морально-етичне підґрунтя професійної діяльності військовослужбовця та виступають важливими маркерами його національної ідентичності.

Нормативно-правове закріплення зазначених цінностей відображене в Кодексі доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних силах України (15.03.2017 р.). У документі наголошується, що офіцерська честь як визначальна ознака поведінки офіцера проявляється у ставленні до підлеглих, військового колективу та до виконання службового обов'язку. Професійна культура військового фахівця реалізується через сумлінне виконання своїх обов'язків, прагнення до досягнення високих результатів, відповідальне та ґрунтовне виконання професійних завдань.

Особлива увага у Кодексі приділяється дотриманню законності та нормативно визначених способів дій, готовності військовослужбовця брати на себе відповідальність за прийняті рішення, не ухилятися від складних і морально значущих виборів, проявляти ініціативу й творчий підхід у межах службових повноважень. Військовий фахівець має усвідомлювати пріоритет громадських і державних інтересів, діяти розважливо, але водночас рішуче й ефективно, бути відкритим до критики, здатним визнавати власні помилки та працювати над їх виправленням, а також постійно підвищувати рівень своєї професійної компетентності й культури [35].

Таким чином, професійна діяльність військовослужбовців Збройних Сил України виступає не лише сферою реалізації фахових функцій, а й потужним середовищем формування національної ідентичності, у межах якого відбувається інтеріоризація національних цінностей, норм і смислів. Через професійну культуру, систему військових традицій, етичні стандарти та ціннісні орієнтири військовослужбовець утверджує власну національну позицію та готовності до самопожертви заради захисту України.

Важливою складовою професійної направленості військового фахівця як чинника формування національної ідентичності є дотримання ним вимог професійної етики. Саме етичні норми задають ціннісні орієнтири професійної діяльності військовослужбовця, визначають межі допустимої

поведінки та формують морально-психологічний фундамент його службової діяльності. Це положення закріплено, зокрема, у Кодексі доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави в Міністерстві оборони України та Збройних силах України.

Положення Кодексу узагальнюють стандарти професійної етики, спрямовані на запобігання корупційним проявам в оборонному секторі, підвищення авторитету Збройних Сил України, зміцнення репутації військовослужбовців і цивільного персоналу. Серед основних принципів доброчесної поведінки військового фахівця Кодекс визначає пріоритет службових інтересів, політичну нейтральність, неупередженість, компетентність та ефективність. Передбачається, що військовослужбовець має демонструвати особистий приклад дотримання вимог Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, бути дисциплінованим, внутрішньо організованим і відповідальним. У цьому аспекті дисципліна та самоконтроль постають не лише як службові вимоги, а як складники національно зумовленої моделі поведінки військового, що репрезентує державу та її цінності.

Особливе значення у Кодексі надається культурі спілкування військовослужбовців. Наголошується, що гідна поведінка військового фахівця передбачає коректне ставлення до керівників і колег по службі, повагу до людської гідності, охайний зовнішній вигляд, стриману манеру поведінки, ввічливість, доброзичливість і прагнення запобігати конфліктам у міжособистісних взаєминах [35]. Така культура взаємодії формує внутрішню згуртованість військового колективу й водночас транслює суспільству образ військовослужбовця як носія національних моральних стандартів.

О. Отич підкреслює, що професійна культура військового фахівця виявляється передусім у системі міжособистісних відносин і спілкуванні. Офіцер повинен уміти використовувати слово як інструмент формування сприятливого психологічного клімату у військовому колективі, створювати

атмосферу взаємопідтримки та взаємодопомоги, налагоджувати доброзичливі відносини між усіма військовослужбовцями. Високий рівень комунікативної культури, уміння логічно й переконливо висловлювати власну позицію, готовність слухати та враховувати думки інших є важливими показниками професійної зрілості офіцера [61].

Окрім ціннісних та етичних вимог, соціально-нормативний характер професійної військової культури забезпечує стабільність внутрішніх зв'язків у військовому середовищі, сприяє формуванню почуття належності до єдиної професійної та національної спільноти.

Про нормативний характер військовослужбовців насамперед свідчать традиції, звичаї та ритуали, що історично склалися у військовому середовищі. У загальному розумінні традиція (від лат. traditio – передача) означає форму діяльності, поведінки чи суспільних відносин, які склалися історично та передаються від покоління до покоління. У соціологічних і філософських дослідженнях традиція трактується як форма соціокультурної наступності, спосіб збереження й відтворення суспільно значущого досвіду, механізм соціалізації та комунікації, а також як елемент культурної й правової спадщини.

Аналіз наукових джерел з проблеми військових традицій свідчить, що їх найчастіше розглядають як сукупність усталених моделей комунікації, звичаїв, норм і зразків поведінки військовослужбовців, які, навіть не завжди маючи формальне нормативне закріплення, регламентують військову діяльність та об'єднують військову спільноту. Саме через традиції, ритуали й символи відбувається передача національно значущих смислів, формування спадкоємності поколінь захисників України та зміцнення національної ідентичності військовослужбовців як носіїв історичної пам'яті й державницької місії.

С. М. Скуріхін [72, 203] та М. М. Шевченко [79, 102] розглядають військові традиції як стійкі, історично сформовані й такі, що передаються з покоління в покоління, специфічні форми суспільних відносин у Збройних

Силах України. Вони охоплюють визначений порядок, правила й норми поведінки військовослужбовців, пов'язані з виконанням навчально-бойових завдань, організацією військової служби та повсякденного побуту. О. М. Отич трактує військові традиції як фундаментальні основи функціонування військової системи держави [Отич О. М. Військові традиції і звичаї, 60].

Подібної позиції дотримується М. М. Коба, який визначає військові традиції як історично зумовлені й постійно відтворювані форми та моделі поведінки, пов'язані з ціннісними орієнтаціями військовослужбовців. Вони охоплюють як службово-професійну, так і міжособистісну сферу військово-службових відносин та забезпечують стійкість механізмів саморегуляції й розвитку військової спільноти [34, 38].

Усі зазначені підходи дають підстави розглядати військові традиції як матеріалізовані форми військової культури (парадний і повсякденний одяг, символіка, зброя, елементи воєнного мистецтва, ритуали святкування), так і традиційні якості військового фахівця — військова доблесть, сміливість і відвага, висока пильність, готовність до самопожертви.

Військові традиції Збройних Сил України сформувалися на основі героїчних традицій українського народу, бойових звитяг українського козацтва, а також історичного досвіду боротьби за державну незалежність. Водночас певний вплив на їх формування мали й традиції радянського військового періоду, що зумовлює необхідність критичного переосмислення окремих елементів військової спадщини в контексті сучасних національних цінностей і державницької ідеології.

Виховний потенціал військових традицій полягає передусім у силі прикладу, який вони подають молодому поколінню військовослужбовців. Через наслідування героїчних зразків поведінки, прийняття усталених норм і правил, що сприяє формуванню почуття причетності до історії українського війська, усвідомленню власної ролі носія національної місії.

За сферами військової діяльності традиційно виокремлюють бойові традиції, традиції військового навчання та виховання, а також традиції військового побуту. Бойові традиції охоплюють укорінені у свідомості військових фахівців елементи бойового досвіду, усталені форми діяльності, поведінки та взаємин між старшим і молодшим поколіннями під час ведення бойових дій. Традиції військового навчання й виховання включають стійкі принципи, норми, форми та методи бойової підготовки, організації виховної та соціально-психологічної роботи, що забезпечують передачу бойового досвіду, високий рівень професійної та морально-психологічної підготовленості особового складу. Традиції військового побуту стосуються організації повсякденної життєдіяльності військовослужбовців і задоволення їх матеріальних та культурних потреб [12].

Поряд із загальними традиціями, характерними для всіх родів Збройних Сил України (святкування Дня Збройних Сил України, Дня захисника України, складання Військової присяги), у сучасних умовах сформувалися й нові традиції, пов’язані з відродженням інтересу до історії перемог українських військових діячів, вшануванням героїв сучасної російсько-української війни та переосмисленням національного військового досвіду. Саме ці процеси посилюють ідентифікаційний потенціал військової служби та сприяють формуванню стійкої національної ідентичності військовослужбовців Збройних Сил України.

Ю. Свідлов у своїх наукових працях ґрунтовно аналізує місце армії в структурі держави національного типу та її роль у забезпеченні державного суверенітету. У цьому контексті армію доцільно розглядати як основний інструмент реалізації й гарантування суверенітету національної держави. Попри лаконічність такого визначення, воно дозволяє окреслити низку принципово важливих функціональних і соціально-політичних характеристик армії.

По-перше, у національних державах армія зорієнтована передусім не на територіальну експансію, характерну для імперських утворень, а на захист

існуючих територіальних меж держави, тобто на збереження її кордонів. Така орієнтація визначає оборонний характер військової діяльності та зумовлює формування у військовослужбовців ціннісної установки на захист Батьківщини як базовий професійний і громадянський обов'язок.

По-друге, функція захисту територіальної цілісності держави безпосередньо пов'язана з гарантуванням безпеки, яка в умовах національної держави набуває змісту національної безпеки. Остання нерозривно пов'язана з принципом суверенітету, збереження якого розглядається як фундаментальний національний інтерес. У цьому сенсі армія постає як інституційний механізм захисту не лише території, а й національних цінностей, ідентичності та державності. Саме в такому контексті поняття армії вперше в історичному розвитку тісно поєднується з категоріями Нації, Суверенітету, Національного Інтересу та Національної Безпеки.

По-третє, важливою рисою армії національної держави є її трансформація з переважно технічного інструменту реалізації влади в повноцінний політичний інститут, який функціонує поряд з іншими політичними інститутами та перебуває під контролем суверена — народу-нації. Політичний характер армії чітко простежується, зокрема, у класичному визначенні війни як продовження політики іншими засобами, сформульованому К. фон Клаузевіцем. У цьому контексті професійна діяльність військовослужбовців набуває чітко вираженого громадянського та національного змісту.

По-четверте, соціальна основа армії національної держави полягає в її комплектації переважно громадянами відповідної держави, мінімізації участі іноземців і фактичній відмові від інституту найманців. Армія стає «народною» не лише за складом, а й за своїм ціннісним наповненням, оскільки її соціальну основу традиційно становлять представники найчисельніших верств населення, носії національного менталітету та «народного духу» [69, 357].

Узагальнюючи зазначене, можна стверджувати, що професійна діяльність військовослужбовців Збройних Сил України виступає потужним соціально-психологічним чинником формування національної ідентичності. Вона інтегрує професійні ролі, цінності та смисли військової служби з усвідомленням належності до української нації, відповідальності за її суверенітет, територіальну цілісність і майбутнє держави. Саме через професійну військову діяльність відбувається глибинне поєднання особистісної, громадянської та національної ідентичності військовослужбовця.

2.2. Ціннісно-смислова сфера та бойовий досвід у становленні національної ідентичності бійців ЗСУ

В умовах сучасної російсько-української війни, пов’язаної із захистом територіальної цілісності та суверенітету України, особливої актуальності набуває аналіз ціннісно-смислових трансформацій особистості військовослужбовця. Бойова діяльність у складі Збройних Сил України характеризується постійним ризиком для життя, застосуванням зброї, виконанням бойових завдань у ситуаціях високої напруженості та невизначеності, що нерідко передбачає готовність до самопожертви. Саме в таких умовах відбувається інтенсивне переосмислення життєвих смислів, ціннісних орієнтацій та національної самоідентифікації бійців.

Бойові дії, що мали місце в зоні проведення ООС, а з лютого 2022 року — на значній частині території України, відзначаються високою інтенсивністю, тривалістю та психоемоційним навантаженням. Участь у бойових діях стає для військовослужбовця граничною життєвою ситуацією, у межах якої відбувається не лише фізичне протистояння ворогу, а й глибинна внутрішня перебудова особистості.

На думку А. Кардинера та Д. Шпігеля, процес адаптації учасника бойових дій значною мірою зумовлюється поєднанням індивідуально-

психологічних чинників, сформованих ще до участі у війні, та впливом екстремальних умов бойової обстановки. До таких чинників належать здатність особистості до адаптації в нових і загрозливих ситуаціях, характер реагування на смертельну небезпеку, а також рівень відновлення цілісності особистості після травматичного досвіду. У цьому контексті бойовий досвід виступає потужним каталізатором змін у ціннісно-смисловій сфері військовослужбовця.

Специфіка військової діяльності зумовлює формування особливої ієрархії цінностей, у якій національні та громадянські цінності набувають безумовного пріоритету над суто індивідуальними потребами. Для військовослужбовців (учасників бойових дій) характерним є поступове посилення значущості таких цінностей, як служіння Батьківщині, відповідальність за долю держави, колективна солідарність, військове братерство та готовність до самопожертви. У цьому сенсі бойовий досвід стає одним із ключових механізмів становлення національної ідентичності, оскільки сприяє інтеграції особистісних смислів із національно значущими ідеалами.

Важливим аспектом цього процесу є трансформація духовної сфери особистості військовослужбовця. Цінності, будучи ядром духовного розвитку, відображають рівень зрілості особистості та її здатність до морального вибору в екстремальних умовах. Як зазначають І. В. Чухрій та Д. І. Билина, розвиток духовності передбачає наявність у структурі особистості сформованих ціннісних якостей, таких як справедливість, відповідальність, чесність та інші морально значущі вартості, що набувають особливої ваги в умовах війни [78, 154].

Участь у бойових діях, за спостереженнями В. В. Кириченка та К. А. Кротюк, істотно впливає на внутрішню картину світу військовослужбовців. Екстремальні й небезпечні умови діяльності сприяють перегляду життєвих смислів, трансформації вже сформованої системи цінностей та актуалізації специфічних психологічних потреб. У бійців

загострюється потреба бути почутими, соціально визнаними, психологічно захищеними, а також посилюється чутливість до проявів несправедливості, знецінення людського життя та моральної байдужості [32, 80].

Як засвідчують сучасні психологічні дослідження, участь у бойових діях є потужним чинником глибинної трансформації ціннісно-смислової сфери особистості військовослужбовця. А. В. Гудкова зазначає, що в умовах війни відбувається кардинальна перебудова особистісних смислів і ціннісних орієнтацій: військовослужбовець або втрачає раніше значущі життєві цінності й сенси, або, навпаки, проходить шлях успішної внутрішньої трансформації, зберігаючи висхідний вектор особистісного зростання [17, 300]. У цьому процесі особливої ваги набуває здатність інтегрувати бойовий досвід у цілісну систему життєвих і національно значущих смислів.

Водночас цінності та смисли, сформовані безпосередньо в бойових умовах, нерідко вступають у суперечність із домінуючими у цивільному соціумі уявленнями та нормами. Така невідповідність породжує кризові явища розвитку ціннісно-смислової сфери, що виявляються у внутрішньому конфлікті, «розщепленні» або подвійності ціннісних орієнтацій. Подібне протиріччя між бойовим і мирним досвідом виступає додатковим чинником психологічної дезадаптації, сприяє розвитку посттравматичного стресового розладу та інших порушень психоемоційного стану військовослужбовців.

Емпіричні дані, отримані О. А. Левенець у дослідженні динаміки особистісних змін військовослужбовців, підтверджують соціально-ціннісний характер цієї проблеми. Зокрема встановлено, що 68 % опитаних військових виявляють виражену потребу у соціальному схваленні, шанобливому ставленні, суспільному визнанні, покращенні комунікації з цивільним оточенням та підвищенні власного соціального статусу [46, 101].

Ключова ціннісна дилема виникає у ситуаціях, коли військовослужбовець виконував надзвичайно небезпечні бойові завдання, ризикував життям і здоров’ям, демонстрував високу готовність до самопожертви заради держави, однак після повернення до мирного

середовища не спостерігає суттєвих позитивних соціальних змін або належного суспільного визнання. У такому разі відбувається зіткнення особистісно пережитого національно значущого досвіду з буденністю цивільного життя, що ускладнює процес інтеграції бойового досвіду в цілісну систему національної ідентичності.

Аналіз результатів емпіричного дослідження структури цінностей військовослужбовців, проведеного О. С. Колесніченком, свідчить про специфіку ціннісно-смислової сфери осіб, залучених до військово-професійної діяльності в умовах бойових дій. Зокрема встановлено, що для більшості військовослужбовців професія має високу значущість передусім як засіб задоволення базових життєвих потреб. Водночас професійна діяльність рідко усвідомлюється ними як простір особистісного зростання, саморозвитку або довгострокової кар'єрної перспективи. Таким чином, домінує орієнтація на досягнення конкретного результату, а не на процес професійного становлення. Подібне зниження рівня рефлексивного осмислення військової служби, особливо в умовах безпосередньої участі в бойових діях, може негативно впливати на психоемоційний стан військовослужбовців у подальшому.

У межах свого дослідження О. С. Колесніченко виокремлює п'ять типів ціннісної сфери військовослужбовців, що відображають різні стратегії смислового осмислення військової діяльності та бойового досвіду:

— «Пасіонарій» (2,19%) – орієнтація на боротьбу за щастя та благополуччя інших, готовність до самопожертви заради суспільно значущих ідеалів;

— «Орієнтований на зону комфорту» (74,32%) – прагнення до спокійного, передбачуваного життя без надмірних зусиль і ризиків;

— «Романтик» (3,82%) – схильність жертвувати власними потребами й переконаннями заради загального блага та благополуччя близьких;

— «Формальний військовослужбовець» (4,37%) – виконання службових обов’язків і наказів без глибокого ціннісного осмислення змісту професійної діяльності;

— «Самообмежений (рутинний) тип» (15,30%) – постійні спроби покращити власне життя за відсутності суб’єктивного відчуття задоволеності ним [38, 68].

Зазначена типологія демонструє, що лише незначна частина військовослужбовців інтегрує військову діяльність і бойовий досвід у систему національно значущих смислів, тоді як для більшості характерна фрагментарність або поверховість ціннісного осмислення служби.

Подібну динаміку трансформації ціннісно-смислової сфери простежує у своїх дослідженнях і Я. В. Мацегора. За результатами пілотажного дослідження військовослужбовців встановлено, що у 10,22 % респондентів виявлено ознаки посттравматичного стресового розладу, тоді як у 89,78 % такі ознаки відсутні. Водночас саме у військовослужбовців з проявами ПТСР спостерігаються більш глибокі й суперечливі зміни ціннісно-смислової сфери.

Автор зазначає, що, надаючи високого смислового та ціннісного значення власному героїзму, участі в бойових діях і боротьбі з ворогом, військовослужбовець очікує соціального схвалення, емоційної підтримки та визнання з боку референтного оточення й суспільства загалом. У разі, якщо ці очікування не реалізуються, виникає внутрішній ціннісний конфлікт [55, 96].

На думку Т. Титаренко, досвід психологічного й фізичного травмування має багаторівневий вплив на особистість та може проявлятися на кількох взаємопов’язаних рівнях. Зокрема, на соціально-психологічному рівні травматичний досвід зумовлює зниження прагнення до співпраці, ослаблення емпатії та зменшення довіри до соціального оточення. На ціннісно-смисловому рівні спостерігається ускладнення процесів пошуку нових життєвих цілей, втрата здатності надавати діяльності особистісного та

екзистенційного смислу. Індивідуально-психологічний рівень характеризується деструктивними змінами у психічному функціонуванні, зниженням адаптивності, появою відчуття внутрішньої спустошеності та емоційного виснаження [22, 109].

Зазначені рівні впливу травматичного досвіду є особливо релевантними для аналізу психологічних наслідків участі у бойових діях, оскільки вони безпосередньо пов’язані з трансформацією ціннісно-смислової сфери військовослужбовців і, відповідно, з процесом становлення або порушення національної ідентичності. Втрата або деформація життєвих смислів ускладнює інтеграцію бойового досвіду в цілісну картину «Я», що може призводити до внутрішніх конфліктів між професійною, громадянською та національною ідентичністю.

У цьому контексті заслуговує на увагу авторська модель динаміки ціннісно-смислової сфери учасників бойових дій, розроблена В. В. Кириченком та К. А. Кротюк. Дослідники розглядають ціннісну свідомість військовослужбовця як динамічну систему, що зазнає істотних трансформацій у процесі безпосереднього бойового досвіду та після повернення до мирних умов життя. Запропонована модель пояснює, яким чином екстремальні умови війни впливають на переосмислення життєвих пріоритетів, зміну ієрархії цінностей та формування нових смислових орієнтирів (рис. 1.1) [32, 81].

Рисунок 1.1. - Структурно-логічна модель розвитку ціннісно-смислової сфери військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях [32, 81]

Як відображено на рис. 1.1, участь військовослужбовців у бойових діях відбувається в умовах постійного впливу кризових та екстремальних подій, що супроводжуються бойовим стресом, дистресом і психологічною травматизацією. У сукупності ці чинники зумовлюють суттєві зміни у ціннісно-смисловій сфері особистості військовослужбовця, яка виступає центральною ланкою інтеграції життєвого досвіду, професійної діяльності та національної ідентичності.

В. В. Кириченко та К. А. Кротюк, враховуючи специфіку військової діяльності й особливості військового колективу як окремої соціально-професійної групи, виокремлюють три групи ціннісних і смислових орієнтацій військовослужбовців, що зазнають трансформацій у процесі бойового досвіду.

До першої групи належать загальнолюдські (моральні та духовні) цінності, які відображають базові смисли існування людини в суспільстві та формуються на основі історичного розвитку культури й соціального виховання. До них належать здоров'я, життя, щастя, любов, доброта, повага до батьків, толерантність, гуманізм. В умовах війни ці цінності часто набувають підвищеної значущості, оскільки безпосередній контакт зі смертельною небезпекою актуалізує фундаментальні екзистенційні смисли.

Друга група охоплює особистісні ціннісно-смислові орієнтації, що формуються в процесі саморефлексії власного життєвого досвіду та осмислення майбутніх перспектив. До них належать прагнення до розвитку, матеріальної стабільності, самоповаги, емпатії, самореалізації та внутрішньої цілісності. Бойовий досвід може як сприяти глибшому усвідомленню цих цінностей, так і призводити до їх кризової переоцінки або тимчасової дезінтеграції.

Третю групу становлять професійні (військові) цінності, що формуються під впливом вимог військово-професійного середовища та визначають смисл служби як особливої форми соціального й національного обов'язку. До них належать вірність присязі, відповідальність за підрозділ, готовність до самопожертви, бойове братерство, дисципліна, честь і професійна гідність. Перебування в екстремальних умовах бойових дій призводить до нового переживання цих цінностей, особливо підсилюючи значущість міжособистісних зв'язків, підтримки побратимів, а також цінностей сім'ї та близьких, які часто посідають провідне місце в ієрархії смислів [32, 82].

Аналізуючи розроблену структурно-логічну модель розвитку ціннісно-смислової сфери військовослужбовців, доцільно детальніше розкрити психологічні та організаційні особливості військової служби безпосередньо в умовах бойових дій. Саме специфіка виконання службових обов'язків у зоні бойового зіткнення зумовлює глибину та спрямованість трансформацій ціннісно-смислової сфери особистості військовослужбовця.

Військова діяльність у пунктах постійної дислокації (військових частинах тилового розміщення) характеризується відносною стабільністю умов служби та передбачає планове й безперебійне виконання службових обов'язків, дотримання вимог військових статутів, наказів і розпоряджень командування, несення служби в добових нарядах, підтримання внутрішнього порядку та дисципліни. У таких умовах діяльність військовослужбовця, попри високий рівень відповідальності, відбувається в межах передбачуваної організаційної структури.

Натомість служба у бойових підрозділах суттєво ускладнюється комплексом екстремальних чинників. Військовослужбовці, які перебувають у зоні бойового зіткнення, зазнають значних психофізіологічних навантажень і травматизацій, оскільки до стандартних службових обов'язків додаються постійна загроза життю й здоров'ю, необхідність негайного виконання бойових наказів, одночасне застосування зброї та дотримання тактики бою, швидка зміна бойової обстановки, вплив несприятливих погодних і кліматичних умов, дефіцит сну, порушення звичного режиму харчування, обмежені можливості для відпочинку та відновлення.

Екстремальність умов бойової діяльності посилюється низкою кризових психотравмуючих подій, зокрема спостереженням поранень і загибелі побратимів, зіткненням із жорстокими наслідками бойових дій, переживанням страху власної смерті, прагненням помсти ворогу, а також постійним внутрішнім конфліктом між виконанням військового й громадянського обов'язку та емоційною прив'язаністю до сім'ї й близьких. Сукупність цих чинників створює потужний тиск на ціннісно-смислову сферу військовослужбовця, актуалізуючи питання життєвих смислів, відповідальності, самопожертви та національної належності.

Активність військовослужбовців і рівень усвідомленості їхніх дій у бойових умовах значною мірою залежать від взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників.

До зовнішніх чинників належать суспільна підтримка та повага до військових, розуміння з боку сім'ї специфіки їхньої діяльності, довірливі стосунки з командиром у межах чітко визначеної субординації, якісне бойове злагодження підрозділу, чітке усвідомлення службових обов'язків і особистих бойових завдань, володіння зброєю та військовою технікою, а також налагоджена комунікація між членами бойового підрозділу, що ґрунтується на підтримці, взаємній довірі та почутті бойового братерства.

Внутрішні чинники охоплюють мотивацію до виконання бойових завдань, усвідомлення власної ролі та місії як у межах конкретного підрозділу, так і в контексті збройного конфлікту загалом, здатність до адаптації в екстремальних умовах, індивідуально-типологічні особливості нервової системи, а також специфіку когнітивної й емоційної сфер особистості військовослужбовця [32, 83].

Наведена вище структуризація чинників впливу на бойовий дух військовослужбовців дозволяє пояснити як їх конструктивний, так і деструктивний вплив на психологічне здоров'я та боєздатність учасників бойових дій. У разі порушення або негативного функціонування будь-якого з цих чинників знижується рівень адаптивності військовослужбовців, що безпосередньо відображається на ефективності виконання бойових завдань. При цьому варто наголосити, що кумулятивний ефект декількох несприятливих факторів суттєво посилює деструктивний вплив на психічний стан особистості. Саме тому тривале перебування військовослужбовців у ситуаціях екстремального ризику та психологічно кризових подій зумовлює виникнення бойового стресу й дистресу.

І. І. Приходько зазначає, що тривалий та інтенсивний досвід участі в бойових діях спричиняє глибинні зміни внутрішньої картини світу військовослужбовців, їхніх життєвих смислів і призводить до реструктуризації вже сформованої системи цінностей. У процесі бойової діяльності актуалізується комплекс специфічних потреб, а військовослужбовці змушені тимчасово змінювати особистісні пріоритети,

мобілізуючи фізичні й психічні ресурси заради суспільного блага та підтримання державної безпеки. Виконання службових обов'язків у бойових умовах, таким чином, детермінує ціннісно-смислову трансформацію, зумовлену впливом інтенсивних бойових стрес-факторів і водночас прагненням особистості зберегти власну ідентичність та цілісність «Я» [66, 486].

К. А. Кротюк підкреслює, що цінності та смисли визначають спрямованість соціальної активності особистості, формують загальний спосіб осмислення навколишнього світу й самого себе, надають мотивацію до саморозвитку та регулюють поведінку й вчинки. Пошук смислу є базовою потребою людини, а його нереалізованість зумовлює переживання фрустрації або екзистенційного вакууму. Психологічними механізмами формування ціннісно-смислової сфери виступають інтеріоризація, ідентифікація та інтерналізація соціальних цінностей, що опосередковуються індивідуально-типологічними особливостями перебігу психічних процесів. Ціннісно-смислова сфера постає як цілісна функціональна система, яка регулює життєдіяльність особистості відповідно до прийнятих і значущих для неї цінностей та смислів. З одного боку, вони транслюються соціальним середовищем, з іншого, активно осмислюються й приймаються самою особистістю через систему власних переконань і принципів [43, 31].

На думку А. В. Гудкової, реструктуризація та подальший розвиток ціннісно-смислової сфери учасників бойових дій можуть відбуватися у двох векторах — адаптивному та дезадаптивному. Адаптивний вектор формується за умови своєчасного вибору адекватних способів реагування на кризові зміни та ґрунтується на позитивному опрацюванні попереднього досвіду, довірі до командування, індивідуально-психологічних ресурсах і свідомій психологічній підготовці до можливих загроз. Адаптивність виявляється у хоробрості, рішучості, мужності, внутрішній мобілізованості, здатності до ефективної комунікації та колективної взаємодії. Важливу роль у цьому процесі відіграють підтримка рідних і близьких, згуртованість військового

колективу та компетентне командування, що сприяють конструктивному особистісному розвитку й посттравматичному зростанню.

Натомість дезадаптивний вектор розвитку формується за умов психологічної та частково професійної неготовності до виконання бойових завдань у небезпечних умовах. Така поведінка може виступати як прояв накопиченого бойового стресу, хронічної втоми або внутрішнього протесту особистості. До характерних ознак дезадаптації належать підвищена агресивність, апатія, депресивні стани, зниження активності, уникання соціальної взаємодії з побратимами, порушення дисципліни, відмова від виконання наказів, а також вживання психоактивних речовин як способу психологічного уникнення [17, 299–300].

Таким чином, бойовий досвід виступає потужним чинником трансформації ціннісно-смислової сфери військовослужбовців, визначаючи напрями їх особистісного розвитку, від дезадаптації та психологічних порушень до посттравматичного зростання. Саме через переосмислення життєвих смислів, цінностей служіння, відповідальності та жертовності формується глибинний зв’язок між бойовим досвідом і становленням національної ідентичності бійців Збройних Сил України.

РОЗДІЛ 3.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ БІЙЦІВ ЗСУ

3.1. Організація та методика емпіричного дослідження

Провівши теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення національної ідентичності особистості, її структури, функцій та психологічних механізмів формування, а також з урахуванням особливостей професійної діяльності бійців Збройних сил України в умовах воєнного стану, підвищеної психологічної напруги, бойового стресу та екстремальних ситуацій, вважаємо за доцільне здійснити емпіричне дослідження психологічних особливостей формування національної ідентичності військовослужбовців ЗСУ.

Метою емпіричного дослідження є виявлення рівня та структурних особливостей національної ідентичності бійців Збройних сил України, а також аналіз особливостей її прояву в контексті професійної військової діяльності та служіння державі.

Відповідно до поставленої мети було організовано емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення основних психологічних компонентів національної ідентичності військовослужбовців, зокрема їх ідентифікації із Збройними силами України, прийняття військово-професійної ролі, ставлення до служби як форми захисту національних інтересів держави, а також усвідомлення значущості військової діяльності для власного життя та для українського суспільства загалом.

Добір респондентів здійснювався за принципом добровільної участі з урахуванням їхньої професійної належності до Збройних сил України. Вибірку дослідження склали 57 військовослужбовців ЗСУ віком від 27 до 56 років, які проходять службу у військових підрозділах Запорізької області. До

вибірки увійшли бійці з різним стажем військової служби (від 1 року до понад 10 років), а також з різним досвідом виконання бойових і службових завдань, що дало змогу врахувати вплив професійного та бойового досвіду на рівень сформованості національної ідентичності.

Емпіричне дослідження проводилося на базі військових підрозділів впродовж жовтня–листопада 2025 року. Участь у дослідженні була добровільною та анонімною. Усі респонденти були попередньо поінформовані про мету дослідження, умови конфіденційності отриманих даних, а також про можливість припинення участі на будь-якому етапі без будь-яких негативних наслідків. Дослідження здійснювалося з дотриманням етичних принципів та вимог безпеки військовослужбовців.

Для реалізації завдань емпіричного дослідження було використано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення особливостей національної та військово-професійної ідентичності бійців Збройних сил України, а саме:

1. Шкала мілітарної ідентичності (S. L. Lancaster, R. Hart, 2015 адаптація В.Л. Зливков, С.О. Лукомська) [28, 47-48]

2. Шкала військово-професійної ідентичності (Military Professional Identity scale (NPIS), переклад Є.В. Степура) [28, 48-53]

3. Тест смисложиттевих орієнтацій (Мадді адаптація Журба К. О., Бех І. Д., Докукіна та ін.) [11, 120-125]

Окрім зазначених психодіагностичних методик, у дослідженні застосовувалися методи математичної та статистичної обробки емпіричних даних, зокрема описова статистика та кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона, спрямований на виявлення взаємозв’язків між показниками мілітарної, військово-професійної ідентичності, а також смисложиттєвих орієнтацій військовослужбовців.

Вважаємо за потрібне описати кожну використану методику більш доцільно.

1. Шкала мілітарної ідентичності (S. L. Lancaster, R. Hart, 2015 адаптація В.Л. Зливков, С.О. Лукомська) (Додаток А).

Шкала мілітарної ідентичності спрямована на вивчення рівня ідентифікації особистості зі Збройними силами України, емоційно-ціннісного ставлення до військової служби, військової спільноти та значущості армії як соціально й національно важливої інституції. Методика дозволяє оцінити, наскільки військова служба та приналежність до ЗСУ інтегровані в систему уявлень, цінностей і самоусвідомлення респондента.

Опитувальник складається з 20 тверджень, які оцінюються за 5-бальною шкалою (від 0 – «абсолютно не погоджуюсь» до 4 – «абсолютно погоджуюсь»). Твердження об’єднані у шість шкал, що відображають різні аспекти мілітарної ідентичності:

— Особисте позитивне ставлення до Збройних сил України (пункти 1–4) – характеризує рівень довіри, гордості та позитивного особистісного ставлення до ЗСУ.

— Ставлення суспільства до Збройних сил України (пункти 5–8) – відображає уявлення респондента про соціальне визнання та престиж українських військових.

— Зв’язок з учасниками спільноти Збройних сил України (пункти 9–11) – оцінює ступінь емоційної включеності та прийняття військової спільноти.

— Збройні сили України як особлива соціальна спільнота (пункти 12–14) – відображає сприйняття ЗСУ як відмінної від цивільного середовища групи зі спільним досвідом.

— Збройні сили України як єдина родина (пункти 15–17) – характеризує рівень міжособистісної довіри, згуртованості та почуття братерства.

— Значущість служби в Збройних силах України (пункти 18–20) – відображає місце військової служби у структурі життєвих пріоритетів особистості.

Твердження 9, 10, 11, 19, 20 обраховуються в оберненому порядку. Підсумкові показники за шкалами та загальний індекс мілітарної ідентичності дозволяють визначити рівень сформованості ідентифікації з Збройними силами України.

2. Шкала військово-професійної ідентичності (Military Professional Identity scale (NPIS), переклад Є.В. Степура) (Додаток Б).

Шкала військово-професійної ідентичності (NPIS) призначена для дослідження особливостей професійної ідентифікації військовослужбовців, їх мотивації до служби, ставлення до військової діяльності, професійних цінностей та уявлень про роль Збройних сил у житті особистості й держави. Методика дозволяє оцінити глибину інтеграції військової служби у структуру самосвідомості та систему життєвих смислів військовослужбовця.

Опитувальник складається з 33 тверджень, що оцінюються за 7-бальною шкалою (від 1 – «цілком не згоден» до 7 – «цілком згоден»). Твердження об’єднані у три основні субшкали, які відображають ключові виміри військово-професійної ідентичності:

— Ідеалізм – характеризує орієнтацію військовослужбовця на служіння державі, захист національних інтересів, пріоритет моральних цінностей, патріотизм, значущість ідеалів служби, країни та незалежності.

— Професіоналізм – відображає ставлення до військової служби як до спеціалізованої професійної діяльності, орієнтацію на розвиток військових навичок, бойову підготовку, дисципліну, військову культуру, відповідальність і професійну компетентність.

— Індивідуалізм – характеризує співвідношення професійних обов’язків і особистих потреб, орієнтацію на матеріальні стимули, баланс між військовою та цивільною сферами життя, а також ступінь прагматичного ставлення до служби.

Окремі твердження (позначені зірочкою) обраховуються за оберненою шкалою. За результатами обробки визначається рівень вираженості кожного з трьох вимірів військово-професійної ідентичності (низький, середній або високий).

3. Тест смисложиттевих орієнтацій (Мадді адаптація Журба К. О., Бех І. Д., Докукіна та ін.) (Додаток В).

Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) С. Мадді спрямований на дослідження рівня осмисленості життя особистості, наявності життєвих цілей, суб'єктивного відчуття контролю над власним життям, задоволеності процесом і результатами життєдіяльності. Методика дозволяє оцінити ціннісно-смислові основи особистості, що є важливими психологічними чинниками формування національної ідентичності, особливо в умовах екстремального досвіду та воєнного стану.

Опитувальник складається з 20 пар альтернативних тверджень, які відображають протилежні життєві установки. Респондент обирає твердження, що більшою мірою відповідає його внутрішньому стану, та оцінює ступінь впевненості у виборі за 7-бальною шкалою (від 0 до 3 у кожен бік). Обробка результатів передбачає переведення відповідей у бальну систему та обчислення показників за окремими субшкалами.

Методика включає такі основні субшкали:

— Цілі у житті – відображає наявність життєвих цілей, спрямованість у майбутнє та відчуття смислової перспективи.

— Процес життя – характеризує інтерес до життя, емоційну насиченість та задоволеність поточним життєвим процесом.

— Результативність життя – відображає суб'єктивну оцінку прожитої частини життя, рівень задоволеності самореалізацією.

— Локус контролю – Я – характеризує уявлення особистості про себе як активного суб'єкта життя, здатного впливати на події та приймати відповідальні рішення.

— Локус контролю – життя – відображає переконаність у керованості власного життя або, навпаки, фаталістичні установки.

На основі сумарних показників визначається загальний рівень осмисленості життя, який інтегрує всі зазначені компоненти.

3.2. Аналіз рівня сформованості національної ідентичності у бійців ЗСУ

Для оцінки рівня сформованості мілітарної складової національної ідентичності бійців Збройних сил України в емпіричному дослідженні було використано «Шкалу мілітарної ідентичності». Методика спрямована на виявлення ступеня ідентифікації військовослужбовців із Збройними силами України, особливостей їх емоційно-ціннісного ставлення до військової служби, сприйняття армії як соціально та національно значущої інституції, а також відчуття належності до військової спільноти.

Таблиця 3.1 - Рівень сформованості мілітарної ідентичності бійців Збройних сил України

Шкали мілітарної ідентичності	Низький рівень, %	Середній рівень, %	Високий рівень, %
Особисте позитивне ставлення до ЗСУ	7,0	31,6	61,4
Ставлення суспільства до ЗСУ	10,5	38,6	50,9
Зв’язок з учасниками спільноти ЗСУ	14,0	40,4	45,6
ЗСУ як особлива соціальна спільнота	12,3	36,8	50,9
ЗСУ як єдина родина	8,8	33,3	57,9
Значущість служби в ЗСУ	10,5	29,8	59,7
Загальний рівень мілітарної ідентичності	**10,5**	**35,1**	**54,4**

Дані таблиці 3.1. свідчить про переважно високий рівень сформованості мілітарної ідентичності у бійців Збройних сил України. За загальним показником мілітарної ідентичності у 54,4 % респондентів зафіксовано високий рівень, у 35,1 % – середній, тоді як низький рівень виявлено лише у 10,5 % опитаних. Це вказує на виражену ідентифікацію військовослужбовців із ЗСУ як ключовою соціальною та національно значущою інституцією.

Найвищі показники високого рівня зафіксовано за шкалами «Особисте позитивне ставлення до ЗСУ» (61,4 %) та «Значущість служби в ЗСУ» (59,7 %), що свідчить про сформоване почуття гордості за належність до Збройних сил, довіру до військової інституції та усвідомлення служби як важливої складової власного життя. Переважання високого рівня за шкалою «ЗСУ як єдина родина» (57,9 %) відображає значущість міжособистісних зв'язків, почуття згуртованості та бойового братерства у структурі мілітарної ідентичності військовослужбовців.

Високі показники також отримано за шкалами «Ставлення суспільства до ЗСУ» та «ЗСУ як особлива соціальна спільнота» (по 50,9 %), що вказує на позитивне сприйняття соціального статусу українських військових та усвідомлення власної належності до специфічної професійної групи зі спільними цінностями, нормами й досвідом.

Водночас за шкалою «Зв'язок з учасниками спільноти ЗСУ» спостерігається дещо більша частка середнього рівня (40,4 %), що може свідчити про індивідуальні відмінності у глибині емоційної включеності до військової спільноти, зумовлені різним стажем служби, бойовим досвідом та особистісними особливостями військовослужбовців.

Загалом отримані результати підтверджують, що мілітарна ідентичність бійців Збройних сил України має достатньо високий рівень сформованості, характеризується позитивним емоційно-ціннісним ставленням до військової служби, прийняттям військової ролі та відчуттям належності до ЗСУ як важливої складової національної ідентичності.

Для дослідження особливостей військово-професійної складової національної ідентичності бійців Збройних сил України у роботі було використано «Шкалу військово-професійної ідентичності». Методика спрямована на виявлення ступеня прийняття військовослужбовцями професійної ролі, їх мотивації до служби, ставлення до військової діяльності як форми служіння державі, а також на визначення домінуючих ціннісних орієнтацій у структурі військової ідентичності. Зокрема, шкала дозволяє

оцінити вираженість таких вимірів, як ідеалізм, професіоналізм та індивідуалізм, що відображають різні аспекти ставлення до служби у Збройних силах України.

Таблиця 3.2 - Рівень сформованості військово-професійної ідентичності бійців Збройних сил України

Субшкала військово-професійної ідентичності	Низький рівень, %	Середній рівень, %	Високий рівень, %
Ідеалізм	14,0	42,1	43,9
Професіоналізм	10,5	47,4	42,1
Індивідуалізм	31,6	45,6	22,8

Згідно таблиці 3.2 видно, що для більшості бійців Збройних сил України характерний середній і високий рівні сформованості військово-професійної ідентичності, що відображає достатньо глибоке прийняття військової ролі та професійних цінностей служби.

За субшкалою «Ідеалізм» переважають середній (42,1 %) і високий (43,9 %) рівні, що вказує на орієнтацію значної частини військовослужбовців на служіння державі, захист національних інтересів України, пріоритет моральних і патріотичних цінностей, а також сприйняття військової служби як важливої громадянської місії.

Показники за субшкалою «Професіоналізм» також демонструють домінування середнього (47,4 %) і високого (42,1 %) рівнів. Це свідчить про сформоване ставлення до військової служби як до спеціалізованої професійної діяльності, орієнтацію на розвиток військових навичок, дотримання дисципліни, відповідальність за виконання бойових і службових завдань та прийняття вимог військової культури.

Разом із тим за субшкалою «Індивідуалізм» зафіксовано відносно вищий відсоток респондентів із низьким (31,6 %) і середнім (45,6 %) рівнями. Це може свідчити про тенденцію до зниження орієнтації на суто особисті інтереси та матеріальні стимули на користь колективних, професійних і

національно значущих цінностей, що є характерним для умов воєнного стану та виконання бойових завдань.

Загалом отримані результати вказують на те, що військово-професійна ідентичність бійців ЗСУ має переважно інтегрований характер, поєднуючи патріотичні переконання, професійну відповідальність і усвідомлення соціальної значущості військової служби.

Для оцінки рівня осмисленості життя та смисложиттєвих орієнтацій бійців Збройних сил України у межах емпіричного дослідження було використано «тест смисложиттєвих орієнтацій». Методика спрямована на виявлення ступеня усвідомлення життєвих цілей, суб'єктивної значущості життєвого процесу, задоволеності результатами власної діяльності, а також відчуття контролю над власним життям.

Таблиця 3.3 - Рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій бійців Збройних сил України

Шкали смисложиттєвих орієнтацій	**Низький рівень, %**	**Середній рівень, %**	**Високий рівень, %**
Цілі у житті	12,3	36,8	50,9
Процес життя	15,8	42,1	42,1
Результативність життя	14,0	38,6	47,4
Локус контролю – Я	10,5	35,1	54,4
Локус контролю – життя	12,3	33,3	54,4
Загальний рівень осмисленості життя (ОЖ)	**12,3**	**35,1**	**52,6**

Аналіз результатів тесту смисложиттєвих орієнтацій показав, що для більшості бійців Збройних сил України характерний середній та високий рівень осмисленості життя, що свідчить про наявність сформованих життєвих цілей, відчуття змістовності власного існування та внутрішньої залученості до життєвого процесу навіть в умовах воєнного стану.

За шкалою «Цілі у житті» у понад половини респондентів зафіксовано високий рівень показників (50,9 %), що вказує на наявність чітких життєвих

орієнтирів, спрямованість у майбутнє та усвідомлення особистісного й професійного призначення. Водночас частка осіб із низьким рівнем за цією шкалою є незначною (12,3 %), що може бути пов'язано з впливом бойового стресу та невизначеності життєвих перспектив.

Результати за шкалою «Процес життя» свідчать про відносно рівномірний розподіл середнього та високого рівнів (по 42,1 %), що відображає здатність значної частини військовослужбовців сприймати власне життя як емоційно насичене та значуще, попри складні умови служби. Низькі показники за цією шкалою (15,8 %) можуть вказувати на емоційне виснаження та втрату інтересу до повсякденного життя у частини бійців.

За шкалою «Результативність життя» майже половина респондентів продемонструвала високий рівень (47,4 %), що свідчить про суб'єктивне відчуття продуктивності та задоволеності власною самореалізацією. Водночас середній рівень (38,6 %) вказує на процес переосмислення життєвого шляху та пошук нових смислів у зв'язку з бойовим досвідом.

Показники за шкалами «Локус контролю – Я» та «Локус контролю – життя» демонструють переважання високого рівня (по 54,4 %), що свідчить про сформоване уявлення військовослужбовців про себе як активних суб'єктів власного життя, здатних впливати на події та приймати відповідальні рішення. Низькі значення за цими шкалами є нечисленними, що вказує на відносно низький рівень фаталістичних установок у вибірці.

Загальний показник осмисленості життя (ОЖ) засвідчив, що у більшості респондентів переважає високий (52,6 %) та середній (35,1 %) рівні, що відображає збереження життєвих смислів, внутрішньої цілісності та психологічної стійкості навіть за умов підвищеної небезпеки та тривалого стресу

З метою поглибленого аналізу отриманих емпіричних даних та перевірки внутрішніх взаємозв'язків між досліджуваними психологічними показниками, на наступному етапі було здійснено кореляційний аналіз. Його проведення дало змогу виявити характер і силу взаємозв'язків між рівнем

мілітарної та військово-професійної ідентичності бійців Збройних сил України й показниками смисложиттєвих орієнтацій.

Кореляційний аналіз проводився з використанням коефіцієнта кореляції Пірсона, що дозволило оцінити статистично значущі зв'язки між окремими структурними компонентами національної ідентичності та особливостями осмислення життя військовослужбовцями.

Таблиця 3.4 - Кореляційні зв'язки між показниками мілітарної ідентичності та смисложиттєвих орієнтацій бійців ЗСУ (r-Пірсона)

Показники	Цілі у житті	Процес життя	Результативність життя	Локус контролю – Я	Локус контролю – життя
Особисте позитивне ставлення до ЗСУ	0,46**	0,39**	0,42**	0,44**	0,41**
Ставлення суспільства до ЗСУ	0,38**	0,35**	0,33*	0,36**	0,34*
Зв'язок з учасниками спільноти ЗСУ	0,41**	0,37**	0,40**	0,43**	0,39**
ЗСУ як особлива соціальна спільнота	0,36**	0,34*	0,38**	0,35**	0,33*
ЗСУ як єдина родина	0,48**	0,45**	0,47**	0,49**	0,46**
Значущість служби в ЗСУ	0,52**	0,44**	0,50**	0,53**	0,48**
Загальний рівень мілітарної ідентичності	0,55**	0,46**	0,52**	0,56**	0,49**

Результати кореляційного аналізу свідчать про наявність статистично значущих позитивних зв'язків між показниками мілітарної ідентичності та смисложиттєвими орієнтаціями бійців Збройних сил України. Отримані дані підтверджують, що сформованість ідентифікації з ЗСУ пов'язана з більш

високим рівнем осмисленості життя, наявністю життєвих цілей та суб'єктивним відчуттям контролю над власним життям.

Найбільш виражені кореляційні зв'язки виявлено між загальним рівнем мілітарної ідентичності та такими показниками, як цілі у житті ($r = 0,55$; $p \leq 0,01$), результативність життя ($r = 0,52$; $p \leq 0,01$) і локус контролю – Я ($r = 0,56$; $p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що військовослужбовці з більш сформованою мілітарною ідентичністю характеризуються чіткішою життєвою перспективою, вищим рівнем відповідальності за власне життя та сприйняттям себе як активного суб'єкта життєдіяльності.

Вагомі позитивні кореляції також зафіксовано між шкалою «ЗСУ як єдина родина» та показниками цілей у житті, процесу життя й локусу контролю – Я. Це дозволяє стверджувати, що переживання військової спільноти як значущого соціального та емоційного ресурсу сприяє підвищенню життєвої залученості, внутрішньої стабільності та психологічної стійкості бійців.

Показник значущості служби в ЗСУ має стійкі позитивні зв'язки з усіма компонентами смисложиттєвих орієнтацій, що вказує на інтеграцію професійної військової діяльності у систему життєвих смислів особистості. Усвідомлення служби як важливої життєвої цінності корелює з відчуттям осмисленості життя, задоволеністю власною реалізацією та переконаністю у можливості впливати на життєві події.

Загалом отримані результати підтверджують, що мілітарна ідентичність виступає важливим психологічним чинником формування смисложиттєвих орієнтацій, а отже, і національної ідентичності бійців Збройних сил України.

Таким чином, результати емпіричного дослідження дають підстави стверджувати, про те, що перша гіпотеза про наявність взаємозв'язку між рівнем сформованості мілітарної ідентичності бійців Збройних сил України та рівнем осмисленості життя – підтвердилася.

Друга гіпотеза, відповідно до якої структура військово-професійної ідентичності бійців Збройних сил України характеризується переважанням ідеалістичних і професійних орієнтацій над індивідуалістичними, також підтвердилася.

Загалом емпіричні дані підтверджують, що мілітарна та військово-професійна ідентичність є інтегрованими складовими національної ідентичності бійців Збройних сил України та відіграють важливу роль у формуванні їхніх життєвих смислів, ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості.

3.3. Програма психологічного формування національної ідентичності бійців Збройних сил України

З урахуванням результатів теоретичного та емпіричного дослідження, а також виявлених психологічних особливостей національної, мілітарної та військово-професійної ідентичності бійців Збройних сил України, була розроблена програма психологічного формування національної ідентичності військовослужбовців.

Розробка програми зумовлена необхідністю цілеспрямованого психологічного впливу на процес формування національної ідентичності в умовах воєнного стану, підвищеного бойового навантаження, емоційного виснаження та постійного ризику для життя. Програма орієнтована на використання у системі морально-психологічного забезпечення Збройних сил України та може реалізовуватися військовими психологами у підрозділах.

Мета програми: формування та посилення національної ідентичності бійців Збройних сил України шляхом розвитку мілітарної та військово-професійної ідентичності, усвідомлення значущості військової служби, зміцнення почуття належності до військової спільноти та інтеграції військової діяльності у систему життєвих смислів особистості.

Завдання програми:

— Сприяти усвідомленню військовослужбовцями власної належності до української нації та Збройних сил України як ключової національної інституції.

— Розвивати позитивне емоційно-ціннісне ставлення до військової служби, її соціальної та державної значущості.

— Підвищувати рівень згуртованості, взаємної підтримки та переживання військової спільноти як «єдиної родини».

— Сприяти прийняттю військово-професійної ролі та усвідомленню служби як форми служіння державі.

— Підтримувати формування життєвих смислів, цілей та відчуття особистої відповідальності за власне життя і професійну діяльність.

Форми та методи роботи

Програма реалізується у груповому форматі з елементами індивідуальної роботи та включає:

— психологічні міні-лекції;

— групові дискусії;

— вправи на саморефлексію;

— елементи тренінгової роботи;

— роботу з життєвими історіями та бойовим досвідом;

— обговорення цінностей, смислів і професійних орієнтацій.

Структура програми

Програма складається з 5 тематичних модулів (занять), тривалістю 60–90 хвилин кожне.

Модуль 1. «Я – військовослужбовець ЗСУ»

Мета: усвідомлення власної військової ідентичності та ролі ЗСУ у захисті держави.

Зміст:

— обговорення значення Збройних сил України для суспільства та держави;

— рефлексія власного шляху до служби;

— усвідомлення особистої причетності до спільної справи захисту України.

Модуль 2. «ЗСУ як спільнота і родина»

Мета: посилення почуття належності та згуртованості військової спільноти.

Зміст:

— обговорення феномену бойового братерства;

— аналіз досвіду взаємної підтримки у підрозділі;

— вправи на формування довіри та групової єдності.

Модуль 3. «Служба як життєва цінність»

Мета: усвідомлення значущості військової служби у власному житті.

Зміст:

— рефлексія смислу служби в особистій життєвій історії;

— обговорення зв'язку між професійною діяльністю та життєвими цілями;

— робота з установками щодо відповідальності та вибору.

Модуль 4. «Професійна роль і національні цінності»

Мета: інтеграція військово-професійної ідентичності з національними цінностями.

Зміст:

— аналіз понять служіння, обов'язку, честі, відповідальності;

— обговорення ролі військового як захисника національних інтересів;

— формування позитивного образу військової професії.

Модуль 5. «Майбутнє, смисли і життєва перспектива»

Мета: підтримка смисложиттєвих орієнтацій і життєвої перспективи. Зміст:

— усвідомлення життєвих цілей і планів;

— формування відчуття контролю над власним життям;

— інтеграція бойового досвіду у цілісну життєву картину.

Очікувані результати реалізації програми

— підвищення рівня сформованості національної та мілітарної ідентичності;

— посилення почуття належності до ЗСУ та військової спільноти;

— зростання значущості військової служби у структурі життєвих смислів;

— підвищення психологічної стійкості та внутрішньої мотивації до служби.

ВИСНОВКИ

У ході виконання кваліфікаційної роботи було досягнуто поставленої мети та реалізовано всі визначені завдання дослідження, що дозволяє зробити такі узагальнені висновки.

У результаті аналізу наукових підходів до вивчення національної ідентичності особистості встановлено, що в сучасній психологічній науці вона розглядається як складне багатовимірне утворення, яке відображає усвідомлення особистістю своєї належності до нації, прийняття її цінностей, норм і символів, а також готовність діяти в інтересах держави та суспільства. Національна ідентичність трактується як динамічний процес, що формується під впливом соціальних, культурних, історичних та особистісних чинників і особливо актуалізується в кризових та екстремальних умовах.

Визначено структуру, функції та психологічні механізми формування національної ідентичності, відповідно до яких вона включає когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти. Основними функціями національної ідентичності є регулятивна, смислотворча, інтегративна та мотиваційна. Психологічні механізми її формування пов’язані з процесами ідентифікації, інтеріоризації національних цінностей, рефлексії особистого досвіду та інтеграції соціальних і професійних ролей у структуру самосвідомості.

Охарактеризовано особливості формування національної ідентичності в умовах воєнного стану, які полягають у підвищенні значущості національних цінностей, посиленні почуття приналежності до нації, актуалізації категорій обов’язку, відповідальності та служіння. Воєнний стан виступає потужним чинником трансформації ідентичності, сприяючи її консолідації, але водночас підвищує психологічне навантаження на особистість, що потребує цілеспрямованого психологічного супроводу.

Розкрито психологічні особливості національної ідентичності бійців Збройних сил України, які проявляються у тісному зв’язку національної

ідентичності з професійною військовою діяльністю. Для військовослужбовців характерним є поєднання національної, мілітарної та військово-професійної ідентичності, що формує цілісне уявлення про себе як захисника держави та носія національних цінностей.

Досліджено роль ціннісно-смислової сфери та бойового досвіду у становленні національної ідентичності бійців ЗСУ. Встановлено, що бойовий досвід та участь у виконанні військових завдань сприяють переосмисленню життєвих цілей, підвищенню осмисленості життя та інтеграції військової служби у систему особистісних смислів. Ціннісно-смислова сфера виступає важливим психологічним підґрунтям для формування стійкої національної ідентичності.

Емпірично визначено рівень сформованості національної ідентичності у військовослужбовців Збройних сил України. Результати дослідження засвідчили переважання середнього та високого рівнів мілітарної і військово-професійної ідентичності, а також достатньо високий рівень осмисленості життя. Кореляційний аналіз підтвердив наявність статистично значущих позитивних зв’язків між показниками мілітарної ідентичності та смисложиттєвими орієнтаціями, що підтверджує висунуту гіпотезу про взаємозв’язок ідентифікації з ЗСУ та життєвих смислів військовослужбовців.

Розроблено програму психологічного формування національної ідентичності бійців Збройних сил України, яка спрямована на посилення ідентифікації з військовою спільнотою, усвідомлення значущості служби, розвиток життєвих смислів і підтримку психологічної стійкості. Програма може бути використана у практичній діяльності військових психологів та в системі морально-психологічного забезпечення ЗСУ.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що національна ідентичність бійців Збройних сил України є багатовимірним психологічним утворенням, тісно пов’язаним із професійною діяльністю, бойовим досвідом та ціннісно-смисловою сферою особистості, і потребує цілеспрямованого психологічного формування та підтримки в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичний звіт за 2022 рік. Український інститут національної пам’яті. 2022. URL : https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2022-rik.

2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / пер. з англ. В. Мороза. Київ : Критика, 2001. 271 с.

3. Березівська Л. Д. Педагогічна біографіка доби Української революції (1917–1921) як підґрунтя і джерело національно-патріотичного виховання дітей і молоді. *Науково-педагогічні студії*. 2024. Вип. 8. С. 11–28. DOI : https:// doi.org/10.32405/2663-5739-2028-8-11-28

4. Бех І. Д. Феномен української національної ідентичності у смислофункціональній динаміці. *Вісник НАПН України*. 2025. № 7 (1). С. 1–4. DOI : https://doi.org/10.37472/v.naes.2025.7109

5. Бех І.Д., Журба, К.О. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа Українських Карпат*. 2017. № 16. С. 24–33.

6. Бойко С. Виховання національно свідомої особистості в умовах російсько-української війни (на основі застосування нових експериментальних технологій в освітній сфері України). *Проблеми освіти*, 2022. Вип.1 (96). С. 223–235. URL : https://doi.org/10.52256/2710-3986.1-96.2022.14.

7. Бойко С. М., Самойленко Г. Е. Виховання громадян-патріотів України на Дніпропетровщині: результати дослідно-експериментальної роботи в закладах загальної середньої освіти за 2015–2020 роки. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : збірник наукових праць 2020. № 71. Том 1. С. 96–101. URL : http://pedagogyjournal.kpu.zp.ua/71-2020

8. Бойко С. Національна ідентичність як основа стійкості молоді в умовах війни: освітній та виховний потенціал. *Нові технології навчання*, № 99, 2025. С. 16-28. DOI : https://doi.org/10.52256/2710-3560.2025.99.02

9. Боришевський М.Й. Національна свідомість у становленні громадянина. *Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження*. Київ : 1999. С. 27–34.

10. Боришевський М.Й., Яблонська Т.М., Антоненко В.В. Розвиток громадянської спрямованості особистості в юнацькому віці : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2007. 185 с.

11. Виховання смисложиттєвих цінностей підлітків: досвід і практика виховання : методичні рекомендації / Журба К. О., Бех І. Д., Докукіна О. М., Федоренко С. В., Шкільна І. М. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 143 с.

12. Військові традиції у Збройних Силах України : монографія / А.О. Афанасьєв, М.В. Герасименко, В.П. Кротиков, В.В. Мараєва та ін. Київ : НДЦГПЗСУ, 2015. 241 с.

13. Вікторенко І., Тупиця К. Стан сформованості української національної та громадянської ідентичності в учнів початкової школи (за матеріалами кваліфікаційної роботи). *Гуманізація навчально-виховного процесу*, 2023. № 1 (103). С. 207–217.

14. Гальцева Т.О., Зіненко О.С. Теоретичні засади національної ідентичності. *Габітус*. Вип. 62. 2024. С. 219-223

15. Голик М. М. Кодекс честі офіцера Збройних сил України як чинник формування корпоративної культури. *Гілея* : науковий вісник. 2016. Вип. 108. С. 91–94. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_108_22

16. Голоденко О. Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках. *Соціологічні студії*. № 1. 2013. С. 37-40.

17. Гудкова А.В. Ціннісно-смислова сфера учасників бойових дій. С. 298-300. URL : https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f3a0fef2-6ea4-4a1c-8840-f4f0763be2c3/content

18. Гулак Л.С. Особливості поняття «етнічна ідентичність» як важлива складова самосвідомості особистості. *Габітус*. Серія : Психологія особистості. 2024. Вип. 59. С. 128–134.

19. Державний стандарт базової середньої освіти. *Міністерство освіти і науки України*. 2020. URL : https://mon.gov.ua/ua.

20. Енциклопедія сучасної України / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк так ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2020. 712 с. URL : https://esu.com.ua/

21. Жилін М. Аналіз ідентичності з погляду індивідуалістичної та соціальної психології. *Вісник Львівського університету*. 2020. Вип. 6. С. 63–71.

22. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / укл. М. М. Слюсаревський, Л. А. Найдьонова, Т. М. Титаренко, В. О. Татенко, П. П. Горностай, О. М. Кочубейник, Б. П. Лазоренко. Київ : Талком, 2020. 318 с

23. Журба К. О., Бех І. Д., Канішевська Л. В., Корнієнко А. В., Малиношевський Р. В., Рейпольська О. Д. Виховні засади утвердження української національної ідентичності : метод. посіб. Івано-Франківськ : НАЇР, 2024. DOI : https://doi.org/10.32405/978-617-8011-26-0-2024-124.

24. Журба К., Рейпольська О. Утвердження української національної та громадянської ідентичності : кол. монографія. Київ : Компрінт, 2024. URL : https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741358/

25. Журба К.О., Докукіна О.М. Педагогічні умови формування національнокультурної ідентичності підлітків в закладах загальної середньої освіти. *Теоретикометодичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2018. Вип. 22. С. 75–89.

26. Зазимко О., Шиловська О. Динаміка особистісного розвитку підлітків та осіб юнацького віку в період війни. URL : https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737004/1/610-936-1-PB.pdf

27. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» № 2834-IX (2022, 13 грудня). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

28. Засоби формування мілітарної ідентичності учнів : методичні рекомендації / Валерій Зливков, Олена Завгородня, Сергій Копилов та ін. ; за ред. В. Л. Зливкова, С. О. Лукомської; НАПН України, Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка, Лаб. методол. і теорії психол. Київ : Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка, 2025. 125 с. URL : https://surl.li/aoedtj

29. Зорій Н.І., Осипенко В.А. Дослідження національної ідентичності студентської молоді. *Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору.* Серія : Філософія та психологія освіти. 2019. С. 393-404. DOI : https://doi.org/10.38014/osvita.2019.85.37

30. Канішевська Л.В., Потапчук Т.В. Теоретичні аспекти становлення національнокультурної ідентичності у студентської молоді. *Znanstvena misel journal*, 2020. Вип. 49 (270). С. 43–46.

31. Капінус О.С. Методологія, теорія і методика формування професійної суб'єктності майбутніх офіцерів Збройних сил України : монографія / О.С. Капінус. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 600 . с.

32. Кириченко В.В., Кротюк К.А. Динаміка ціннісно-смислової сфери військовослужбовців в умовах бойових дій. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Вип. 1, 2023. С. 79-84. DOI : https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.1.13

33. Кисла Г. Ідентичність в українському суспільстві: модерністські зміни. *Гілея* : науковий вісник, 2013. № 79. С. 363–366.

34. Коба М.М. Військові традиції як елемент правової культури військовослужбовців: трансформація змісту в умовах воєнного часу. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2023. С. 37-40. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/5

35. Кодекс доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних силах України від 15.03.2017 р. URL : http://www.mil.gov.ua/content/coruption/Codecs.pdf

36. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

37. Козловець М.А., Павлун Ю.І. Теоретичні засади дослідження формування української національної ідентичності. *Грані*. Серія : Філософія. № 2 (82).`2012. С. 44-48. URL : https://www.libr.dp.ua/text/grani_2012_2_11.pdf

38. Колесніченко О. С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців : монографія. Харків : ФОП Бровін О. В., 2018. 488 с.

39. Концепція забезпечення національної системи стійкості № 479/2021 (2021, 27 вересня). URL : https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181

40. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ МОН від 06.06.2022 № 527. URL : https://mon.gov.ua/ua

41. Кравченко Д. М. Особистісна ідентичність: інтерпретація соціокультурних маркерів. *Філософська антропологія та філософія культури*. 2015. № 34. С. 88-98. URL : https://files01.core.ac.uk/download/pdf/30463235.pdf

42. Кривда Н. Чому важливо говорити про ідентичність в умовах війни. (2024, 17 березня). URL : https://www.identity.org.ua/nataliia-kryvda-chomuvazhlyvo-hovoryty-pro-identychnist-v-umovakh-viiny/

43. Кротюк К.А. Психологічні особливості розвитку ціннісно-смислової сфери військовослужбовців : дис. … канд. психол. наук. Житомир, 2024. 346 с.

44. Кудря М. М. Питання ідентичності та національної ідентичності в зарубіжній літературі. *Вісник Житомирського державного університету*. Серія : Філософські науки. Вип. 50. 2010. С. 22-26. URL : https://eprints.zu.edu.ua/4246/1/vip50_5.pdf

45. Купчишина В.Ч. Теоретичні аспекти дослідження змісту поняття «ідентичність» як психологічного феномену. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія : Психологія. Том 36 (75). № 1. 2025. DOI : https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.1/03

46. Левенець О. А. Динаміка особистісних змін та ціннісних орієнтацій учасників бойових дій. *Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / ред. кол. : В. В. Чернєй, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін. Київ : Нац. акад. внутр. Справ, 2016. С. 100–102.

47. Лиманкіна А.І. Психологічна сутність поняття «особистісна ідентичність». *Габітус*. 2023. Вип. 45. С. 146–150.

48. Лисенко О. М. Проблема національної ідентичності: педагогічний, соціологічний, філософський аналіз. *Педагогіка*. 13 с. URL : http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/30

49. Лопацька Н.М. Нація, націоналізм та національна ідентичність: історіографічний аспект дослідження. *Культурологічний альманах*. Вип. 2, 2023. С. 89-94. DOI : https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.11

50. Лучаннікова О.П. Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у контексті формування національної ідентичності українців. *Поради спеціаліста*. №5(224). 2025. С. 76-83. DOI : https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-5(224)-76-83

51. Макаренко С. С. Національна ідентичність як складова формування Я-концепції особистості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. 2012. Вип. 2(2). С. 345-354. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2012_2(2)__41

52. Маркова Л.Л. Проблема складових соціальної ідентичності в психологічній науці. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 20. С. 335-344. URL : https://surl.li/ttzfqd

53. Мартинюк В. Модель національної ідентичності студентської молоді в закладах вищої педагогічної освіти у позааудиторній роботі. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 11 (17). С. 958–970. DOI : https://doi. org/10.52058/2786-6300-2023-11(17)-958-970

54. Матвієнко О. Психологічні аспекти взаємодії в мета системі «люди – об'єкти – середовище» при здійсненні інформаційної діяльності. *Управління сучасним менеджментом*, 2001. № 4-6 (2). С. 60–66.

55. Мацегора Я. В. Особливості ціннісно-смислової сфери військовослужбовців-учасників бойових дій. *Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / ред. кол. : В. В. Чернєй, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін. Київ : Нац. акад. внутр. Справ, 2016. С. 95–98.

56. Мовчан П.П. Зміст поняття "національна ідентичність": теоретико методологічний аспект. *Державне управління. Інвестиції: практика та досвід*. № 17. 2015. С. 103-107. URL : http://www.investplan.com.ua/pdf/17_2015/21.pdf

57. Молодь України: цінності, ідентичність, громадянська активність. *Центр Разумкова*. 2023. URL : https://razumkov.org.ua.

58. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : НАНУ. Ін–т політичних і етнонац. досліджень, 2002. 272с.

59. Націоналізм : антологія /2–ге вид.; упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2006. 684 с. («Політична ідеологія»).

60. Орешета Ю.В. «Ідентифікація» та «професійна ідентифікація»: теоретична інтерпретація понять. *Сучасні технології: активні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 58. С. 104–112.

61. Отич О. Особливості та складові професійної культури військового фахівця. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Вип. 5. 2019. 11 с. URL : https://surl.li/vntmaz

62. Отич О.М. Військові традиції і звичаї як чинники підвищення якості вищої військової освіти. *Вища освіта України. Науковий та науково-методичний часопис*. Том 1 (3). С. 59–63

63. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни

та повоєнного розвитку України. *Український Педагогічний журнал*, 2023. Вип. 2. С. 62–72.

64. Постанова Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 рр.» № 1322 (2023, 15 грудня). URL : https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text

65. Потапчук Т.В. Технологія формування національно-культурної ідентичності у студентів вищих педагогічних навчальних закладів : навчально-методичний посібник. Рівне : РДГУ. 2014. 220 с.

66. Приходько І. І. Особливості ціннісно-смислової сфери у військовослужбовців Національної гвардії України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : педагогічні та психологічні науки. 2014. № 4(73). С. 479–492.

67. Романюк Л. Становлення цінностей особистості: концептуальна модель та її методологічний потенціал. *Психологія особистості*. 2013. № 1. С. 138–148

68. Роменець В. Історія психології XIX – початок XX століття : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2007. 832 с

69. Свідлов Ю. Роль армії у формуванні нової національної ідентичності в Україні (методологічні тези). *Наукові записки* . Вип. 4(78). С. 349-361. URL : https://surl.li/clpfui

70. Силенко Н.І. Формування національно-культурної ідентичності молодших школярів у процесі взаємодії сім'ї та школи : дис. канд. пед. наук. Київ, 2023. 293 с.

71. Синельников Р.Ю. Психологічні чинники громадянської ідентичності особистості : дис. канд. псих. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2019. 227 с

72. Скуріхін С.М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : монографія / за ред. Ю. О. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2011. 212 с.

73. Утвердження української національної та громадянської ідентичності : монографія / К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канішевська, І. Кучинська, С. Кучинський, О. Лісовець, І. Нестайко, Л. Павлова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Сеньовська, С. Толочко, С. Федоренко, І. Шкільна, В. Ясько ; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». 2024. 232 с. URL : https://surl.li/wfthvt

74. Філіпчук О. Формування національної ідентичності особистості як педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Вип. 2(12). 2024. С. 48-55. DOI : 10.31499/2706-6258.2(12).2024.315009. URL : https://surl.li/xbwixo

75. Формування в учнів основної школи національно-культурної ідентичності в контексті сучасних полікультурних впливів : посібник / І.Д. Бех, О.М. Докукіна, С.Д. Федоренко, І.М. Шкільна, К.О. Журба. Київ, 2019. 114 с.

76. Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (констатувальний етап дослідження) : науково-методичний посібник / авт. кол. за заг. кер. К.О. Журби. Черкаси : ЧОІПОПП, 2017. 83 с.

77. Франчук Т. Й., Мозолюк О. М. Проєктування розвитку національної, громадянської ідентичності, самоідентичності здобувача освіти в структурі компетентнісної освіти. *Сучасна наука та освіта*. Серія : Філологічна. 2021. № 18. С. 129–136. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/IvanOgienko_2021_18_19

78. Чухрій І.В., Билина Д.І. Особливості ціннісно-смислової сфери військовослужбовців, які брали участь в антитерористичній операції. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1, Т. 2. С. 153-158. URL : http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2019/part_2/31.pdf

79. Шевченко М.М. Соціально-філософський аналіз військових традицій. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2017. № 3 (9). С. 97–104

80. Шевченко О. Національна ідентифікація Я-образу особистості : автореф. дис. … канд. психол. наук, Київ : 2005. 20 с.

81. Шевченко О.В. Національна ідентифікація як чинник формування елітарної особистості. *Українська еліта та її роль у державотворенні: збірник наукових праць*. Київ, 2000. № 1/2 (14). С. 298–302

82. Шкільна І. Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2018. № 22. С. 295–306.

ДОДАТКИ

ДодатокА

Шкала мілітарної ідентичності

(S. L. Lancaster, R. Hart, 2015 адаптація В.Л. Зливков, С.О. Лукомська)

Інструкція: Уважно прочитайте наведені нижче речення. За 5-бальною шкалою оцініть, наскільки Ви погоджуєтесь з кожним із них (0 – абсолютно не погоджуюсь, 4 – абсолютно погоджуюсь)

Текст опитувальника.

1. Я довіряю Збройним силам України
2. Я пишаюся досягненнями українських військових
3. Я вважаю, що завдяки службі в Збройних силах України, можна отримати новий, позитивний досвід
4. Я пишаюся тим, що мої рідні та друзі служать у Збройних силах України
5. Загалом, до українських військових в Україні та поза її межами позитивне ставлення
6. Загалом, українських військових поважають в Україні та поза її межами
7. Загалом, військові багатьох країн поважають українських військових
8. Українське суспільство цінує своїх військових
9. Армія і війна мене не стосуються
10. Я ніколи не відчував емоційного зв’язку зі Збройними силами України
11. Я є/був проти норм та традицій, прийнятих в армії та на війні
12. По-справжньому мене можуть зрозуміти лише ті, хто мають схожий досвід
13. Коли я зустрічаюся з військовими, я можу довіряти їм більше,

ніж іншим людям

14. У мене більше друзів серед військових, ніж серед цивільних
15. Я вважаю, що більшість військових порядні люди
16. Я не уявляю свого життя без захисту Збройних сил України
17. ЗСУ для військових як друга родина
18. Загалом, бути військовим – це важлива частина життя
19. Служба у Збройних силах України не змінює особистість
20. Я не хочу бути військовим

Шкали:

1. *Особисте позитивне ставлення до Збройний сил України* –1, 2, 3, 4.
2. *Ставлення суспільства до Збройних сил України* – 5, 6, 7, 8.
3. *Зв'язок з учасниками спільноти Збройних сил України* – 9, 10, 11.
4. *Збройні сили України як особлива, відмінна від інших, спільнота* – 12, 13, 14.
5. *Збройні сили України як єдина родина* – 15, 16, 17.
6. *Значущість служби в Збройних силах України* – 18, 19, 20.

Твердження 9, 10, 11, 19, 20 обраховуються в оберненому порядку.

Додаток Б

Шкала військово-професійної ідентичності (Military Professional Identity scale (NPIS), переклад Є.В. Степура)

Інструкція. Нижче наведено вислови, які стосуються військової служби. Уважно прочитайте твердження та обведіть кружечком **один** із запропонованих варіантів відповідей, який найбільше Вам підходить.

Реєстраційний бланк

№	Твердження	Варіанти відповідей						
		Цілком не згоден	Не згоден	Трохи не згоден	Невизначено (і згоден, і не згоден)	Трохи згоден	Згоден	Цілком згоден
1.	Збройні сили повинні використовуватися в першу чергу для захисту території України.	1	2	3	4	5	6	7
2.	Моя мотивація полягає внабутті оперативного досвіду через використання моїх військових навичок в інтенсивних військових операціях	1	2	3	4	5	6	7
3.	Почуття задоволення є дуже важливою частиною мого залучення до Збройних сил	1	2	3	4	5	6	7
4.	Моя мотивація брати участь у міжнародних операціях залежить від того, чи підтримують вони великі українські інтереси	1	2	3	4	5	6	7
5.	Можливість участі у військових діях є важливим мотивуючим фактором для мене.	1	2	3	4	5	6	7

6.	Я мотивований служити в Збройних силах через можливості та виклики, які мені пропонуються	1	2	3	4	5	6	7
7.	Неправильно брати участь у військових операціях, які не сприяють явному просуванню національних цінностей та інтересів.	1	2	3	4	5	6	7
8.	Самопожертва, мужність і товариськість на війні важливіші, ніж будь-коли	1	2	3	4	5	6	7
9.	Важливою передумовою служби в Збройних силах є отримання високих зарплат	1	2	3	4	5	6	7
10.	Неправильно брати участь у військових діях в іншій країні, з якою у нас немає війни	1	2	3	4	5	6	7
11.	Я віддаю перевагу участі у військових операціях високої інтенсивності.	1	2	3	4	5	6	7
12.	Збройні сили повинні поважати моє цивільне життя, наприклад, сім'ю, потребу в житлових умовах та дозвіллі.	1	2	3	4	5	6	7
13.	Важливіше захищати власну територію, ніж захищати українські інтереси в міжнародних операціях	1	2	3	4	5	6	7

14.	Одним з моїх головних мотивуючих факторів є повний розвиток і освоєння моїх військових навичок.	1	2	3	4	5	6	7
15.	Я бачу службу в Збройних силах як звичайну роботу	1	2	3	4	5	6	7
16.	Я вважаю службу в Збройних силах покликанням, де я можу служити своїй країні	1	2	3	4	5	6	7
17.	Приєднуючись до Збройних сил, я маю чітке очікування участі у військових операціях	1	2	3	4	5	6	7
18.	У Збройних силах обов'язок має пріоритет над правами	1	2	3	4	5	6	7
19.	Ясним показником бути хорошим громадянином є служба в Збройних силах для захисту своєї країни.	1	2	3	4	5	6	7
20.	Кодекс честі та військові цінності є дуже важливими в Збройних силах.	1	2	3	4	5	6	7
21.	Я розглядаю службу в Збройних силах як одну з декількох можливих варіантів роботи	1	2	3	4	5	6	7
22.	Моя мотивація бути в Збройних силах полягає в служінні чомусь більш важливому, ніж мої особисті потреби	1	2	3	4	5	6	7

23.	Країна може направити мене на будь-яку військову місію (дати мені будь-яке завдання), якщо це не суперечить моїм моральним переконанням	1	2	3	4	5	6	7
24.	Для мене природно порівнювати переваги та недоліки служби в Збройних силах з цивільною роботою	1	2	3	4	5	6	7
25.	Причини виникнення військового конфлікту в якому я беру участь, є другорядними для мене	1	2	3	4	5	6	7
26.	Найважливішою частиною військової справи є підготовка до військових операцій та їх проведення	1	2	3	4	5	6	7
27.	Я готовий залишити Збройні сили, якщо мені запропонують цивільну роботу з кращою зарплатою та умовами праці	1	2	3	4	5	6	7
28.	Уніформа підсилює мою національну гордість	1	2	3	4	5	6	7
29.	Я вважаю, що здатність контролювати свою агресію є важливою навичкою підчас військових дій.	1	2	3	4	5	6	7
30.	Хороші грошові виплати є однією з найважливіших передумов для участі у військових операціях	1	2	3	4	5	6	7
31.	Традиційні ідеали як Служба, Країна і	1	2	3	4	5	6	7

	Незалежність застарілі і належать до історії							
32.	Ідея бойового товариства як мотивуючого фактору для участі у військових операціях, насправді не є занадто важливою для мене	1	2	3	4	5	6	7
33.	Збройні сили повинні характеризуватися певною військовою культурою	1	2	3	4	5	6	7

Ключ

Існуючі теорії та концепції забезпечують основу для трьох конструктів (вимірів), що становлять військову ідентичність.

Субшкала	Номери тверджень
Ідеалізм	1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25*, 28, 31*.
Професіоналізм	2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32*, 33.
Індивідуалізм	3, 6, 9, 12, 15, 18*, 21, 24, 27, 30.

Примітка: * Вказує на те, що пункти рахуються за оберненою шкалою.

Обробка результатів

Цілком не згоден – 1 бал, Не згоден – 2 бала, Трохи не згоден – 3 бала, Невизначено (і згоден, і не згоден) – 4 бала, Трохи згоден – 5 бала, Згоден – 6 балів, Цілком згоден – 7 балів.

Інтерпретація результатів

Ідеалізм

11-32 бали – низький рівень вираженості цього виміру мілітарної ідентичності людини.

33-55 балів – середній рівень.

Вище 55 балів – високий рівень вираженості ідеалізму в мілітарній ідентичності людини.

Професіоналізм

12-36 балів – низький рівень вираженості цього виміру мілітарної ідентичності людини.

37-60 балів – середній рівень.

Вище 60 балів – високий рівень вираженості цінностей професіоналізму в мілітарній ідентичності людини.

Індивідуалізм

10-30 балів – низький рівень вираженості цього виміру мілітарної ідентичності людини.

31-50 балів – середній рівень.

Вище 50 балів – високий рівень вираженості індивідуалізму в мілітарній ідентичності людини.

Додаток В

Тест СЖО С. Мадді

Інструкція: «Вам пропонуються пари протилежних тверджень. Ваше завдання – вибрати одне з двох тверджень, яке, на Вашу думку, більше відповідає дійсності, і відзначити одну з цифр 1, 2, 3, в залежності від того наскільки Ви впевнені у виборі (або 0, якщо обидва твердження на Ваш погляд однаково вірні)».

		3	2	1	0	1	2	3	
1	Я зазвичай нудьгую								Я завжди сповнений енергії
2	Життя видається мені хвилюючим і захоплюючим								Життя розмірене і рутинне
3	Я не маю поки певних життєвих цілей і намірів								Я маю дуже чіткі життєві цілі і наміри
4	Моє життя видається позбавленим сенсу і безцільним								Моє життя осмислене і цілеспрямоване
5	Кожен день видається новим несхожим на інші								Кожен день такий як і попередні
6	Після служби на мене чекає цікаве і змістовне життя								По завершенню служби я буду розважатись
7	Моє життя складається саме так як я хочу								Моє життя складається зовсім не так як я хочу
8	Я поки не маю успіхів у здійсненні своїх життєвих планів								Я на шляху до реалізації своїх життєвих планів і навіть вже дещо вдалось реалізувати
9	Моє життя пусте і нецікаве								Моє життя наповнене цікавими справами
10	Якби мені довелось								Якби мені

	підводити підсумок мого життя сьогодні, то я би сказав, що воно цілком осмислене								довелось сьогодні підводити підсумок мого життя, то я би сказав, що воно позбавлене сенсу
11	Якби я міг обирати, то побудував би власне життя інакше								Якби я міг обирати, то прожив би власне життя так само як зараз
12	Коли я споглядаю оточуючий світ, то він навіває на мене неспокій і тривогу								Коли я споглядаю оточуючий світ, то він не викликає у мене неспокою і тривоги
13	Я людина дуже обов'язкова								Я як людина зовсім необов'язкова
14	Я вважаю, що людина має можливість здійснити свій життєвий вибір за своїм бажанням								Я вважаю, що людина позбавлена можливості обирати через вплив своїх природних здібностей і обставин
15	Я можу назвати себе цілеспрямова ною людиною								Я не можу назвати себе цілеспрямовано ю людиною
16	Я ще не знайшов призначення і ясної мети у житті								Я знайшов своє призначення і мету у житті
17	Мої життєві погляди ще не визначились								Мої життєві погляди чітко окреслені
18	Я вважаю, що мені вдалось знайти призначення і цікаві цілі у житті								Я мабуть не здатен знайти призначення і цілі життя, які б

									мене зацікавили
19	Моє життя в моїх руках, і я сам кермую ним								Моє життя не підвладне мені і воно залежить від зовнішніх подій
20	Мої повсякденні справи приносять мені задоволення								Мої повсякденні справи приносять мені одні неприємності і переживання

Обробка результатів:

Обробка результатів зводиться до підсумовування чисельних значень для всіх 20 шкал і переведення сумарного балу у стандартні значення (процентилю).

Для підрахунку балів необхідно перевести відмічені випробуваним позиції за симетричною шкалою 3210123 в оцінки за зростаючою чи спадаючою асиметричною шкалою. Зростаюча послідовність градацій (від 1 до 7) чергується у випадковому порядку зі спадаючою (від 7 до 1), причому максимальний бал (7) завжди відповідає полюсу наявності мети в житті, а мінімальний бал (1) - полюсу її відсутності.

При підрахунку балів з ключем слід дотримуватись наступного правила:

— У зростаючу шкалу 1 2 3 4 5 6 7 переводяться пункти 1, 3, 4, 8, 9, 11, 12, 16, 17.

— В спадаючу шкалу 7 6 5 4 3 2 1 переводяться пункти 2, 5, 6, 7, 10, 13, 14, 15, 18, 19, 20.

Після чого підсумовуються бали асиметричних шкал, що відповідають позиціям, респондентів.

Субшкала 1 (мета в житті) - 3, 4, 10, 16, 17, 18.

Субшкала 2 (процес життя) - 1, 2, 4, 5, 7, 9.

Субшкала 3 (результат життя) - 8, 9, 10, 12, 20.

Субшкала 4 (локус контролю - Я) - 1, 15, 16, 19.

Субшкала 5 (локус контролю - життя) - 7, 10, 11, 14, 18, 19. Загальний показник - осмисленість життя (ОЖ) - всі 20 пунктів. **Інтерпретація**

Субшкала 1. Цілі у житті.

Шкала характеризує наявність або відсутність у житті респондента цілей на майбутнє, що надають життю осмисленість, спрямованість і тимчасову перспективу.

Низькі бали за цією шкалою навіть при загальному високому рівні свідомості життя (ОЖ) будуть властиві людині, яка живе сьогоднішнім або вчорашнім днем.

Високі бали за цією шкалою можуть характеризувати не тільки цілеспрямованість людини, а й прожектерство, плани якої не мають реальної опори в сьогоденні і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію.

Ці два випадки нескладно розрізнити, враховуючи показники за іншими шкалами СЖО.

Субшкала 2. Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя.

Зміст цієї шкали збігається з відомою теорією про те, що єдиний смисл життя полягає в тому, щоб жити. Ця шкала - показник того чи сприймає респондент процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом.

Високі бали за цією шкалою і низькі за рештою будуть характеризувати гедоніста, що живе сьогоднішнім днем.

Низькі бали але цією шкалою - ознака невдоволеності своїм життям у сьогоденні; при цьому, особистість може отримати смисл у спогадах про минуле або націленістю у майбутнє**.**

Субшкала 3. Результативність життя, або задоволеність самореалізацією.

Шкала відображає оцінку пройденого відрізку життя, відчуття того,

наскільки продуктивною і осмисленою була прожита частина.

Високі бали за цією шкалою і низькі за рештою будуть характеризувати людину, яка доживає своє життя, у якої все в минулому, але це минуле здатне надати смисл усьому життю.

Низькі бали - невдоволеність прожитою частиною життя.

Шкала 4. Локус контролю – Я (Я – господар життя).

Високі бали відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, що володіє свободою вибору, здатна побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями і завданнями, а також уявленнями про його смисл.

Низькі бали - невіра в свої сили, нездатність контролювати події власного життя.

Субшкала 5. Локус контролю – життя, або керованість життя.

При високих балах – переконання у тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя.

Низькі бали – фаталізм, переконаність у тому, що життя людини непідвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна і безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє.